

สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก่อนมีทางรถไฟในปี พ.ศ. 2443

ในบทนี้จะกล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้าเมื่อทางรถไฟมาถึงนครราชสีมาในปี พ.ศ. 2443 โดยจะกล่าวถึงการผลิต การแลกเปลี่ยน การคมนาคมขนส่ง ตลอดจนสภาพความเป็นอยู่ที่มีสัมพันธ์กับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ซึ่งสภาพพื้นฐานโดยทั่วไปเหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดให้ระบบเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตัวเองคงอยู่ ตลอดจนเป็นพื้นฐานในการกำหนดลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่จะเกิดขึ้นเมื่อมีทางรถไฟมาถึงนครราชสีมา

เศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตัวเองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน

1. การผลิต

การผลิตในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก่อนที่จะมีทางรถไฟในปี พ.ศ. 2443 นั้นก็มีลักษณะคล้ายคลึงกับหัวเมืองในภูมิภาคที่ราบสูงอื่นๆของสยาม¹ นั่นคือการผลิตมีจุดมุ่งหมายเพื่อที่จะใช้บริโภคในครอบครัวเป็นหลัก และจะผลิตของที่จำเป็นในการดำรงชีวิตหลายๆชนิด การพึ่งพาผลผลิตจากภายนอกนั้นน้อย การผลิตจะคำนึงถึงคุณค่ามากกว่ามูลค่า ดังนั้นประเภทของผลผลิตจึงมีมากชนิด แต่ปริมาณของผลผลิตแต่ละประเภทมีไม่มาก เพราะมิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะนำไปแลกเปลี่ยน แต่จะผลิตเพียงให้พอสำหรับการบริโภค (รวมทั้งเหลือไว้ทำพันธุ์และเผื่อเหลือเผื่อขาดสำหรับยามขาดแคลน)

อาชีพหลักส่วนใหญ่ของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็เช่นเดียวกับบริเวณอื่นๆของสยามในขณะนั้นนั่นคือการทำนา จากลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนตลอดจน

---

¹ ประมุข ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย...", หน้า 41.

สาขาต่างๆของแม่น้ำมูล ทำให้มีท้องทุ่งอยู่หลายแห่งที่เหมาะสมต่อการปลูกข้าว (โปรดดูบทที่ 1) การทำนาของราษฎรในบริเวณนี้จะอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก¹ เนื่องจากจุดมุ่งหมายของการผลิตก็คือ "เพื่อเลี้ยงตัวเอง" ดังนั้นความพยายามที่จะนำเทคนิคการผลิตใหม่ๆ เช่น การชลประทาน การคัดเลือกพันธุ์ ฯลฯ มาใช้ในการทำนาจึงยังไม่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม จากลักษณะภูมิอากาศที่แห้งแล้ง การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองในบางครั้งจึงไม่เพียงพอที่จะเลี้ยงตัวเอง เมื่อเกิดกรณีเช่นนี้ขึ้นก็จะมีการแลกเปลี่ยนหรือการช่วยเหลือกันระหว่างท้องดินที่ใกล้เคียงกัน หรืออาจถึงกับต้องอพยพย้ายที่อยู่อาศัยใหม่ สำหรับเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาจึงจะเป็นเครื่องมือที่ผลิตขึ้นเอง โดยใช้วัสดุในท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นส่วนประกอบบางอย่างที่ทำด้วยเหล็กซึ่งไม่ได้ทำการผลิตเองในทุกหมู่บ้าน เช่น เสียม เคียว และผานไถ เครื่องมือเหล่านี้จะมีการแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านอื่นหรือชุมชนอื่นที่ผลิตเครื่องมือเครื่องมือนั้น²

ศูนย์วิทยพัธพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ ชุมมมงคลประศาสน์, ตำราการทำนา (พระนคร: โรงพิมพ์เทพศิรินทร์, 2471),
หน้า 7.

² ประมุข ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ
ประเทศไทย...", หน้า 41.

นอกจากการทำนาแล้วยังมีอาชีพเกษตรกรรมอย่างอื่นอีก เช่น การปลูกพืชผัก ผลไม้ เช่น พืชผักสวนครัว ผลไม้ ทั้งไม้ล้มลุกและไม้ยืนต้น พืชสำคัญอย่างหนึ่งที่มีการปลูกกันมากก็คือ ไม้ไผ่ ซึ่งใช้ทำเครื่องใช้ต่างๆตั้งแต่เครื่องใช้เล็กๆไปจนถึงเป็นส่วนประกอบของบ้านเรือน ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและบริเวณหัวเมืองลาวอื่นๆจะมีการปลูกกอไผ่ทุกหมู่บ้าน นอกจากนี้ก็มีการเลี้ยงสัตว์ต่างๆ เช่น เป็ด ไก่ หมู โค กระบือ ช้าง ม้า ซึ่งอาชีพเกษตรกรรมทุกอย่างที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น กระทำเพียงพอเลี้ยงตัวเองทั้งสิ้น

สำหรับหมู่บ้านที่อยู่ตามฝั่งแม่น้ำ หรือหนองน้ำขนาดใหญ่ เช่น หนองที่อำเภอพิมายใน จังหวัดนครราชสีมา หรืออำเภอสตึกจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูล จะมีอาชีพในการจับปลาน้ำจืดด้วย เครื่องมือที่ใช้จับปลาจะเป็นเครื่องมือง่ายๆ เช่น เตะ อวน คุ่ม หลักจับ¹ อาชีพการจับปลาน้ำจืดดังกล่าวในบางฤดูอาจจะมีการจับเกินพอเลี้ยงตัวเองบ้าง และจะทำเป็นปลาแห้ง ปลาเค็ม หรือปลาร้า เพื่อนำไปแลกกับสิ่งของที่จำเป็นในการดำรงชีพอย่างอื่น มี ข้าว พริก หอม มะพร้าว ฯลฯ ตัวอย่างเช่น ปลาร้าพิมายซึ่งเป็นที่นิยมมากในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน แต่มาถูกแย่งตลาดโดยปลาร้ากรุงเก่าภายหลังจากมีทางรถไฟ² แต่การแลกเปลี่ยนดังกล่าวแตกต่างจากการซื้อขายในเชิงพาณิชย์ เพราะมีจุดประสงค์เพียงเพื่อเลี้ยงตัวเองเท่านั้น

การก่อสร้างต่างๆ เช่น บ้านเรือน ฉางข้าว วิศวาอาราม ฯลฯ จะใช้วัสดุที่มีอยู่ในท้องถิ่น รวมทั้งเครื่องมือและแบบแผนในการก่อสร้าง³

หัตถกรรมในครัวเรือนของราษฎรบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนที่มีการทำกันอย่างกว้างขวางก็คือการ"ทอหมอนฝ้ายทำไหม..." โดยเฉพาะปลูกหมอนเลี้ยงไหมของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นนับว่ามีชื่อเสียงที่เดียว นอกจากจะทอเพื่อใช้สอยแล้วยังมีการส่งไปขายยังนอกท้องถิ่นด้วย ส่วนหัตถกรรมผ้าฝ้ายนั้นนับว่าเป็นการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองโดยแท้จริง คือมีการแลกเปลี่ยนน้อยมาก และหัตถกรรมผ้าฝ้ายในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนี้ได้พึ่งหลายลงเกือบจะสิ้นเชิง

¹ หจข., ร.5 ม.46/4 เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา, วันที่ 9 กรกฎาคม ร.ศ.111.

² หจข., ร.5 ม.2.13/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาแลมณฑลอุดรอีสาน, วันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 121.

³ สมชาย นิลอาธิ, "เรือนเหยา : เรือนของผู้ยากไร้หรือ" เอกสารหมายเลข 10 บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา วันที่ 4-6 กรกฎาคม พ.ศ. 2527 ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา. หน้า 8-23.

ภายหลังจากมีทางรถไฟสายนครราชสีมา สำหรับผ้าไหมนั้น นับว่าเป็นผลผลิตที่ผ่านขบวนการผลิตที่มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกว้างขวางกว่าผลิตชนิดอื่น เนื่องจากการผลิตกันมาก และเป็นสิ่งของที่กินระวางบรรทุกน้อย สามารถขนส่งได้ในสภาพการคมนาคมที่ไม่สะดวก เมื่อเหลือจากการบริโภคในครอบครัวและท้องถิ่นแล้วก็มักจะขายให้กับพ่อค้าเพื่อนำออกไปป้อนตลาดท้องถิ่นอื่น ผ้าไหมเป็นสินค้าที่ผ่านขบวนการผลิตอันแรกสุดที่มีการซื้อขายกันอย่างกว้างขวางในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน จากรายงานการตรวจราชการของข้าราชการจากกรุงเทพฯ ในปี ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) เกือบทุกหมู่บ้าน "ราษฎรประกอบการทำปลูก หอหูก บั่นฝ้าย ทำไหมขายรับพระราชทาน"¹ นอกจากการทำไหมแล้ว การปลูกฝ้ายเพื่อนำมาทอเป็นผ้าฝ้าย ก็เป็นหัตถกรรมในครัวเรือนอีกอย่างหนึ่งในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน การปลูกฝ้ายเพื่อนำมาทอแล้วกรอ บั่นเป็นเส้นค้ายนี้จะเริ่มลดลงภายหลังสนธิสัญญาเบาริง เมื่อชาวจีนซึ่งเข้าไปตั้งรกรากท่ามาค้าขายในแถบนี้ ไค้นำค้ายสำเร็จรูปจากโรงงาน เข้าไปขายตามหมู่บ้านต่างๆ² พื้นที่ราชสีมามีตลาดขายผ้าทั้งผ้าลาวผ้าเทศ ซึ่งพ่อค้าชาวจีนนำมาโดยทางเกวียนและไคต่างจากจังหวัดสระบุรี³

นอกจากนี้ยังมีการตีเหล็ก การต้มเกลือ และการทำเครื่องปั้นดินเผา ซึ่งการผลิตทั้ง 3 อย่างนี้ไม่สามารถทำการผลิตได้ทุกหมู่บ้าน เพราะจะมีบางหมู่บ้านเท่านั้นที่มีความชำนาญในการผลิตแต่ละอย่าง และวัสดุในการผลิตบางอย่างก็มีได้ทุกหมู่บ้าน เช่น การผลิตเกลือนั้นจะต้องใช้เสาเกลือที่ปนอยู่บนผิวดิน จึงจะนำมาผลิตเกลือได้ ผลผลิตเหล่านี้เมื่อผลิตแล้วจะนำไปแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านอื่นๆ หรือชุมชนที่ค่อนข้างอยู่ไกลออกไป ซึ่งเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการค้าในท้องถิ่นในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง

จากรายงานการตรวจราชการในปี ร.ศ. 2439 ได้บรรยายสภาพการทำมาหากินของราษฎร ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนในลักษณะที่คล้ายคลึงกันว่า

¹ หจข., ร.5 ม.2. 14/13 พระพรหมภิกขุออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา, วันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115.

² ประมุข หรพิยสาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้าน...", หน้า 43-44.

³ วชิรญาณ "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก," ตอนที่ 25 เล่ม 5 ตุลาคม ร.ศ. 115 กรมสัมปาทิกสภา หอพระสมุดวชิรญาณ พระนคร, หน้า 2540-2544.

บ้านทเมนไชย แขวงเมืองบุรีรัมย์... เรือนราษฎรมีอยู่ประมาณ 120 หลัง เศษ ราษฎร 700 คน เศษ มีวัดสองวัด พระสงฆ์จำพรรษาอยู่วัดละ 9-10 รูป ราษฎรเป็นลาว ประกอบ การเพาะปลูก ทอหูกปั่นฝ้ายทำไหม คนผลไม้มีมะพร้าวคนหมอนเป็นพื้น...

...บ้านบัวแขวงเมืองบุรีรัมย์... มีหลังคาเรือนอยู่ประมาณ 80 หลัง เศษ ราษฎรประมาณ 500 คน เป็นเขมร ประกอบการเพาะปลูก ทอหูกปั่นฝ้ายทำไหม ผลไม้มีหมาก มะพร้าว เป็นพื้น...

...บ้านทั้งหกบ้าน(อยู่แขวงเมืองนางรอง) รวมหลังคาเรือนมีอยู่ประมาณ 230 หลัง เศษ ราษฎร 800 คน พื้นดินบ้านเหล่านี้เป็นดินทราย คนผลไม้มีมะพร้าว ชนุน ส้ม คนหมอน เป็นพื้น เรือนเหล่านี้เส้าไม้เต็งรังพื้นไม้ไผ่สับเป็นฟาก ผาตรีใบรี หลังคามุงหญ้าแฝก ราษฎรประกอบการเพาะปลูก ทอหูกปั่นฝ้ายทำไหมขายรับพระราชทาน..."¹

จากการผลิตแบบเลี้ยงตัวเองดังกล่าวแล้ว ทำให้การค้าขายแลกเปลี่ยนมีน้อย สิ่งของ ที่แลกเปลี่ยนโดยมากจะเป็นผลผลิตที่ เหลือจากการบริโภคในครอบครัวหรือท้องถิ่น จากรายงาน ตรวจราชการข้างต้นนั้น ชี้ให้เห็นสภาพเศรษฐกิจของหมู่บ้านในชนบทซึ่งเป็นประชากรส่วนมาก ว่า การผลิตจะคำนึงถึงการเลี้ยงตัวเองเป็นหลักใหญ่ แต่ช่วงเวลาที่ถูกกล่าวถึงข้างต้นนั้น(พ.ศ. 2439)เป็นระยะเวลาหลังเขาร้าง และหลังจากที่กรุงเทพฯได้เข้าไปจัดการปกครองในบริเวณ ดังกล่าวแล้ว ดังนั้นการผลิตเพื่อการค้าจึงเข้าไปแทรกอยู่ในการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองอยู่บ้าง โดยเฉพาะการทำไหมนั้นมีการ"ขายรับพระราชทาน" ค่าย

2. การค้า

แม้ว่าเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนโดยส่วนรวมจะเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง แต่การค้าขายแลกเปลี่ยนผลผลิตก็มีอยู่บ้าง การค้าในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก่อนมีทางรถไฟนั้น อาจแยกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ การค้าขายโดยพ่อค้าท้องถิ่นซึ่งเรียกกันว่า"นายฮ้อย" นั้นอย่าง หนึ่ง อีกอย่างหนึ่งคือการค้าขายของพ่อค้าชาวจีน

2.1 การค้าโดยพ่อค้าท้องถิ่น

เนื่องจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองนั้นจะมีผลผลิตมากประเภท และแต่ละประเภทจะมี ปริมาณไม่มากนัก นั่นคือผลิตเท่าที่คิดว่าพอเพียงในการเลี้ยงตัวเอง แต่บางครั้งก็เกิดความขาดแคลน หรือเกิดมีผลผลิตบางอย่างที่เหลือจากการบริโภคในครอบครัว ดังนั้นการแลกเปลี่ยนจึง

¹ พจน., ร.5 ม.2.14/13 พระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา, วันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115.

เกิดขึ้น นั่นคือหมู่บ้านหนึ่งหรือชุมชนหนึ่งจะนำผลผลิตที่มีเหลือบ้างนั้น ไปแลกเปลี่ยนกับผลผลิตของชุมชนอื่นที่คนขาดแคลน ลักษณะการแลกเปลี่ยนจะเป็นแบบของแลกของ เช่น มีข้าวเอาไปแลกเกลือ หรือเอาพริกไปแลกข้าว เป็นต้น

มีผลผลิตบางอย่างที่ไม่สามารถจะผลิตได้ในทุกหมู่บ้าน เช่น เกลือ เครื่องปั้นดินเผา หรือเครื่องมือที่ทำด้วยเหล็ก ผลผลิตเหล่านี้จะมีบางหมู่บ้านเท่านั้นที่ผลิตได้ แล้วเขาก็จะผลิตให้เหลือใช้เพื่อนำไปแลกเปลี่ยนกับผลผลิตอื่น ๆ ในหมู่บ้านอื่นหรือชุมชนอื่น.

การค้าในลักษณะดังกล่าวข้างต้นนั้น มักจะเป็นการแลกเปลี่ยนกันระหว่างหมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ไม่ไกลกันมากนัก การเดินทางจะใช้การหาหนาม หรือเกวียนเทียมโคบรรทุกผลผลิตไป ระยะเวลาในการเดินทางไม่นานมาก อาจจะเป็น 5-10 วัน หรือนานที่สุดก็ไม่เกิน 1 เดือน

การแลกเปลี่ยนในลักษณะดังกล่าวช่วยให้การค้าในชีวิตของผู้คนในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนมีหลักประกันในความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต ว่าเขาเหล่านั้นจะไม่ขาดแคลนจนเกินไป การค้าในลักษณะดังกล่าวนี้มีลักษณะของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันด้วย แต่ก็จะมีบางครั้งที่เกิดเหตุพิภพภัย ข้าวขาดแคลนแพงกันเป็นบริเวณกว้าง การแก้ปัญหาอย่างหนึ่งก็คือ การอพยพหาแหล่งที่อยู่ใหม่ แต่จากหลักฐานเท่าที่หาได้ นั้น ยังไม่ปรากฏว่ามีประชากรบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนอพยพอย่างขนานใหญ่ขึ้นเนื่องมาจากความอดอยากขาดแคลนดังกล่าว แต่มีหลักฐานว่ามีการอพยพของราษฎรจากหัวเมืองลาวตะวันออก เข้ามายังบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนอยู่หลายครั้ง อย่างเช่นในปี พ.ศ. 2435

พระพิเศษเมืองรัตนบุรี ซึ่งไปตั้งบ้านเรือนท่ามาหากินอยู่ ณ บ้านบึงเปาะ แขวงเมือง... สีสะเกษ อพยพครอบครัวพานบุตรภรรยาเข้ามาอยู่ที่เมืองรัตนบุรี (ชั้นบุรีรัมย์) พระศรีนครไชยจึงในกรมการถามว่าเหตุใดจึงได้อพยพครอบครัวมา พันเศษบอกว่าเมืองอุบล สีสะเกษ อดอยาก ราษฎรทั้งปวงอพยพครอบครัวไปอยู่เมืองอื่นๆ เป็นอันมาก¹

การค้าโดยพ่อค้าท้องถิ่นอีกอย่างหนึ่งที่ควรกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วย คือการค้าทางไกลโดย "นายช้อย"² การค้าชายดังกล่าวจะกระทำกับบริเวณที่อยู่ไกลออกไปนอกภูมิภาคตนเอง เช่น

¹ หจข., ร.5 ม.46/4 เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา, วันที่ 21 เมษายน ร.ศ.111.

² รายละเอียดเกี่ยวกับการค้าทางไกลของนายช้อยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น มีกล่าวไว้ใน ประมุข ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้าน...", หน้า 53-62.

การค้ากับบริเวณภาคกลาง ดินแดนเขมร หรือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่ส่วนใหญ่จะเป็นการค้ากับบริเวณภาคกลาง การค้าโดยพ่อค้าท้องถิ่นกับภาคกลางนั้นส่วนมากจะเป็นการค้าโคกระบือ เนื่องจากพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและหัวเมืองลาวตะวันออกอื่น ๆ นั้น มีสภาพภูมิประเทศที่เหมาะสมต่อการเลี้ยงสัตว์พาหนะ ดังนั้นจึงมีการเลี้ยงโคกระบืออยู่ทั่วไป "นายฮ้อย" ซึ่งเป็นพ่อค้าท้องถิ่น จะต้อนโคกระบือลงไปขายยังภาคกลางและเขมรในฤดูแล้งซึ่งว่างจากการทำนาแล้ว¹ การค้าสัตว์พาหนะเช่นนี้เหมาะสมกับสภาพการคมนาคมในขณะนั้นซึ่งไม่สะดวก เพราะเป็นสินค้าที่สามารถเดินไปได้เอง²

การค้าโคกระบือของนายฮ้อยเหล่านี้ มีความสัมพันธ์กับการขยายพื้นที่ปลูกข้าวบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงในปีพ.ศ. 2398 โดยแรงงานโคกระบือที่ใช้ในการทำนาในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยส่วนมากจะนำมาจากบริเวณที่ราบสูงโคราช ดังนั้นเมื่อมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคกลางของประเทศสยาม ขบวนการค้าโคกระบือของนายฮ้อยเหล่านี้ก็จะคิดคักไปด้วย

2.2 การค้าของพ่อค้าชาวจีน

นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวถึงการเข้ามาของชาวจีนในประเทศไทย โดยกล่าวถึงลักษณะเฉพาะของชาวจีนเหล่านั้น ที่สอดคล้องกับบทบาทในการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจให้เป็นเศรษฐกิจเพื่อการตลาดเอาไว้อย่างน่าสนใจว่า

ด้วยเหตุผลที่ต้องการแรงงานในประเทศ ทั้งแรงงานที่จะทำการของรัฐบาล เช่น การปลูกสร้าง และแรงงานในทางเศรษฐกิจ เช่น การปลูกพืชเพื่อตลาด ตลอดจนต้องการแรงงานที่มีฝีมือเพื่อการต่อเรือ การทำเหมือง ฯลฯ ซึ่งล้วนส่งเสริมเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกที่ชนชั้นนำกับเกี้ยวผลประโยชน์อยู่ ทำให้รัฐบาลในต้นรัตนโกสินทร์เปิดประเทศให้แก่การหลั่งไหลเข้ามาของชาวจีน ประจวบกับสภาวะภายในของจีนในช่วงนั้น ผลักดันพลเมืองในชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศให้อพยพออกจากประเทศด้วย... ประชากรจีนจึงเพิ่มปริมาณในประเทศไทยอย่างรวดเร็ว ชาวจีนมีคตินิยมในชีวิตที่แตกต่างจากชาวไทย การทำงานหนัก ออกอม และออกทนต่องานหนัก ถูกถือว่าเป็นเครื่องมืออย่างดีของการดิ้นตัวเองและวงศ์ตระกูล หนีพ้นจากฐานะของคนธรรมดาไปสู่

¹ ประมุข ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้าน...", หน้า 55-56.

² หจข., ร.6 น.19/35 รายงานประชุมอุปราชาและสมุหเทศาภิบาล

ความเป็นชนชั้นนำ การแสวงหาทรัพย์สินสมบัติด้วยการทำงานหนักจึงถือว่าเป็นสิ่งที่มีเกียรติ ไม่น่าอับอายแต่อย่างใด ยิ่งกว่านั้นชาวจีนที่อพยพเข้ามายังประเทศไทยเหล่านี้ถูกเลือกสรรโดยธรรมชาติอยู่แล้ว กล่าวคือคนที่ขาดความมุ่งมั่นบากบั่นขอมิคิดจะออกจากบ้าน เกิดเมืองนอนเพื่อมาผจญภัยในต่างแดน เฉพาะคนที่มีความแข็งแกร่งมีพลังดีมีพลังจะหาทรัพย์สินช่วยให้ครอบครัวก้าวหน้า กล้าเสี่ยง กล้าผจญภัยเท่านั้นที่จะอพยพออกจากประเทศจีน คนที่อพยพเหล่านี้มองคนที่ไม่กล้าออกจากบ้านเกิดเมืองนอนในประเทศจีนว่าเป็นคนอ่อนแอ น่าเย้ยหยัน และเพราะคนเหล่านี้ต้องการหาทรัพย์สินเพื่อช่วยครอบครัวในประเทศจีน จึงไม่ต้องการเพียงแต่จับจองที่ดินในประเทศไทยเพื่อทำการเกษตรแบบเลี้ยงตัวเอง เพราะโดยวิธีนั้นจะไม่ทำให้มีเงินเหลือพอส่งกลับไปช่วยครอบครัวได้ หากจงหาหนทางทุกอย่างที่จะทำกิจการที่ให้ผลกำไรจนทำให้ช่วยเหลือครอบครัวที่เมืองจีนได้ เนื่องจากคนเหล่านี้ไม่ใช่คนฉลาดที่ออกจากบ้านเพื่อหนีเอาตัวรอดเท่านั้น¹

แม้บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนจะไม่มีทรัพยากรหรือมีกิจการทางธุรกิจที่ดึงดูดใจชาวจีนขึ้นมาประกอบธุรกิจการค้าอย่างขนานใหญ่ เช่นเดียวกับกิจการเหมืองแร่ดีบุก หรือน้ำตาล แต่ก็มีชาวจีนจำนวนหนึ่งได้เข้าไปประกอบธุรกิจในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน ทั้งการไปชั่วคราวและไปอยู่ประจำ ชาวจีนเหล่านี้ไม่ได้จับจองที่ดินในบริเวณนี้แล้วแต่จะเกษตรแบบเลี้ยงตัวเอง แต่อาชีพสำคัญของชาวจีนในบริเวณนี้ก็คือ การประกอบธุรกิจการค้า

ลักษณะการค้าของชาวจีนจะมี 2 ลักษณะคือ ประการแรก เป็นคนกลางในการนำสินค้าสำเสร็จรูปบางอย่างจากกรุงเทพฯ ขึ้นมายังบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน และรวบรวมสินค้าในท้องถิ่น เช่น ผ้าไหม หนังสัตว์ เขาสัตว์ ครั่ง ฯลฯ ลงไปยังกรุงเทพฯ ลักษณะประการที่สองของพ่อค้าชาวจีนคือ เป็นพ่อค้าย่อยที่ทำการค้าระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ กับตัวเมืองโคราช โดยเป็นผู้รับช่วงนำสินค้าสำเสร็จรูปจากกรุงเทพฯ ที่พ่อค้าพวกแรกนำมา ให้แพร่กระจายไปยังส่วนต่างๆของภูมิภาค ในปีพ.ศ. 2395 ปรากฏว่าเจ้าเมืองยโสธรได้คบค้าขายกับเมืองนครราชสีมา "...และรับรองชาวจีนให้มาตั้งค้าขายที่เมืองยโสธรครั้งแรก"²

พ่อค้าชาวจีนเหล่านี้จะเป็นผู้นำเอาตลาดให้เข้าไปใกล้กับแหล่งผลิตในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน ทำให้เงินตราแพร่หลายมากยิ่งขึ้น ลักษณะการค้าของชาวจีนจึงแตกต่างจากการค้า

¹นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกบฏกบฏกรรมคณิศรคนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 101-102.

²เติม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2515), 1: 151.

ของพ่อค้าท้องถิ่น นั่นคือพ่อค้าชาวจีนจะประกอบอาชีพการค้าขายโดยตรงโดยมิได้ทำการเกษตรกรรมแบบเลี้ยงตัวเอง แต่พ่อค้าท้องถิ่นคงที่กล่าวมาแล้วในตอนแรกนั้นจะทำการค้าขายแลกเปลี่ยนโดยเป็นเพียงส่วนประกอบของการดำเนินชีวิตในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองเท่านั้น พ่อค้าท้องถิ่นจะทำการค้าเมื่อว่างเว้นจากการทำนา หรือเมื่อเกิดความขาดแคลนเท่านั้น ดังนั้น พ่อค้าชาวจีนจึงเป็นผู้ที่ทำให้ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนได้รู้จักกับการผลิตเพื่อการพาณิชย์ในระยะแรก ลักษณะการค้าของพ่อค้าชาวจีนเช่นนี้จะยังคงดำรงขึ้นภายหลังสนธิสัญญาเบาริง ภายหลังการเข้าจัดการปกครองโดยกรุงเทพฯ และจะยังคงอยู่อย่างมากภายหลังรถไฟ (โปรดดูข้างหน้า)

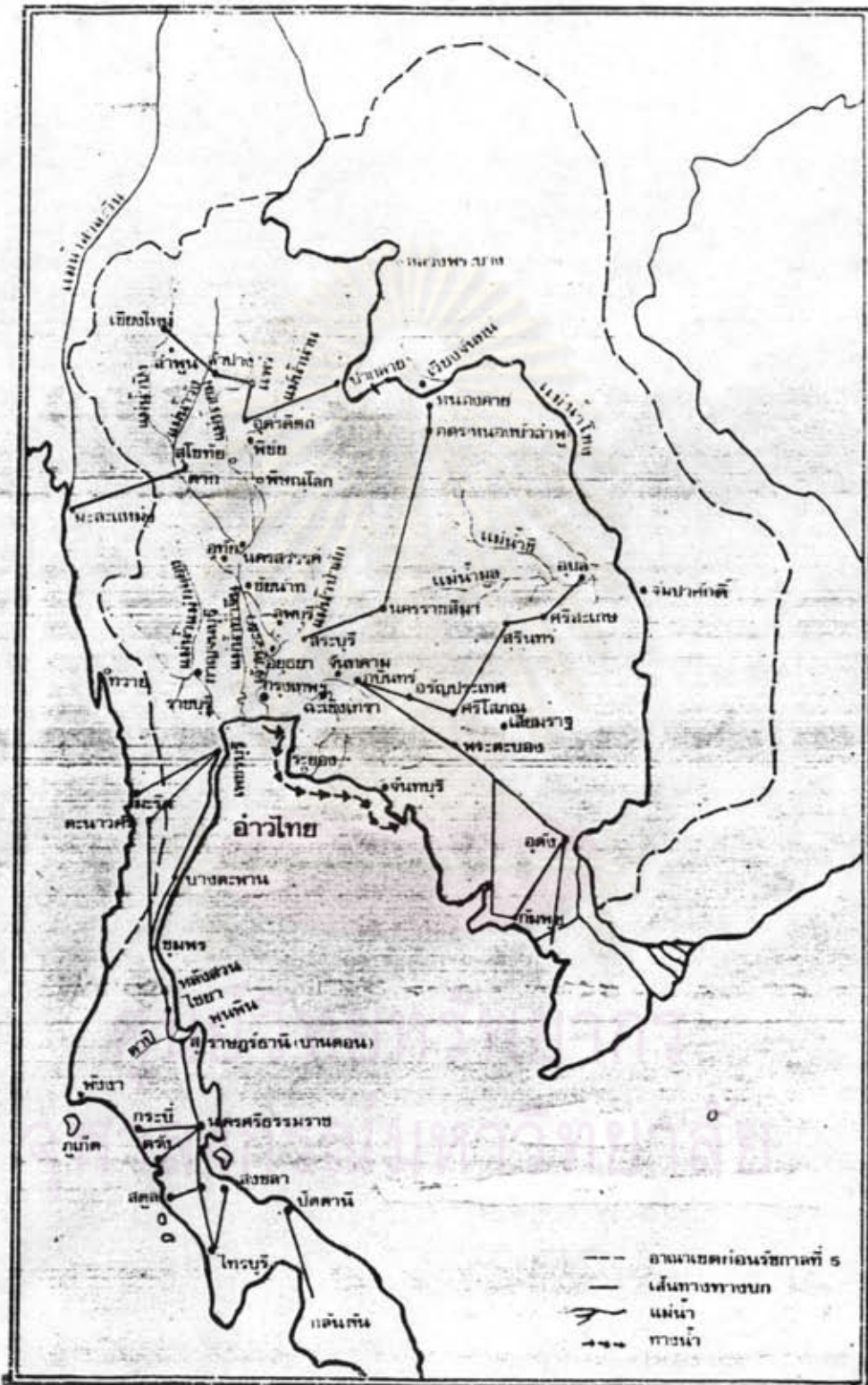
การคมนาคม : ปัจจัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

สภาพเศรษฐกิจหรือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจย่อมมีปัจจัยหลายอย่างที่ เป็นตัวกำหนด ให้เศรษฐกิจแบบนั้นๆ ดำรงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงไป ความสะดวกของการคมนาคมขนส่ง ก็เป็นปัจจัยที่สำคัญอันหนึ่งในการกำหนดสภาพเศรษฐกิจให้ดำรงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงไป "เนื่องจากการขยายตัวของการผลิตเพื่อตลาดกับความสะดวกทางด้านการคมนาคมนั้น เป็นของคู่กัน ถ้าปราศจากเสียซึ่งการคมนาคมที่สะดวกขึ้น การผลิตเพื่อการพาณิชย์ขยายตัวได้ไม่จำกัด"¹ สำหรับบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้น สภาพการคมนาคมนับว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง ที่ดำรงเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองให้คงอยู่ ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภูมิภาคอื่นๆ ของสยาม อันเป็นผลมาจากสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398 แต่สำหรับบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและหัวเมืองลาวอื่นๆ นั้น ได้รับความกระทบจากสนธิสัญญาเบาริงอย่างจำกัด อันเนื่องมาจากสภาพการคมนาคมที่ไม่สะดวก

บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเป็นศูนย์กลางการติดต่อระหว่างหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณที่ราบสูงโคราชกับกรุงเทพฯ และบริเวณภาคกลางอื่นๆ ดังนั้น เส้นทางคมนาคมที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้จึงแบ่งออกเป็น 2 เส้นทาง คือ เส้นทางติดต่อระหว่างนครราชสีมากับกรุงเทพฯ และเส้นทางระหว่างนครราชสีมากับหัวเมืองรอบนอกอื่นๆ ที่อยู่รอบนอกออกไปตลอดถึงชายแดนเขมรและหัวเมืองแถบแม่น้ำโขง

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมภุมพิกขั้วบรรณกรรมนครรัตนโกสินทร์, หน้า 121.

การคมนาคมภายในประเทศก่อนรัชกาลที่ 5

ที่มา: เกื้อกูล อินชงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพมหานคร. หน่วยงานนิเทศน์ กรมการฝึกหัดครู, 2520), หน้า 27.

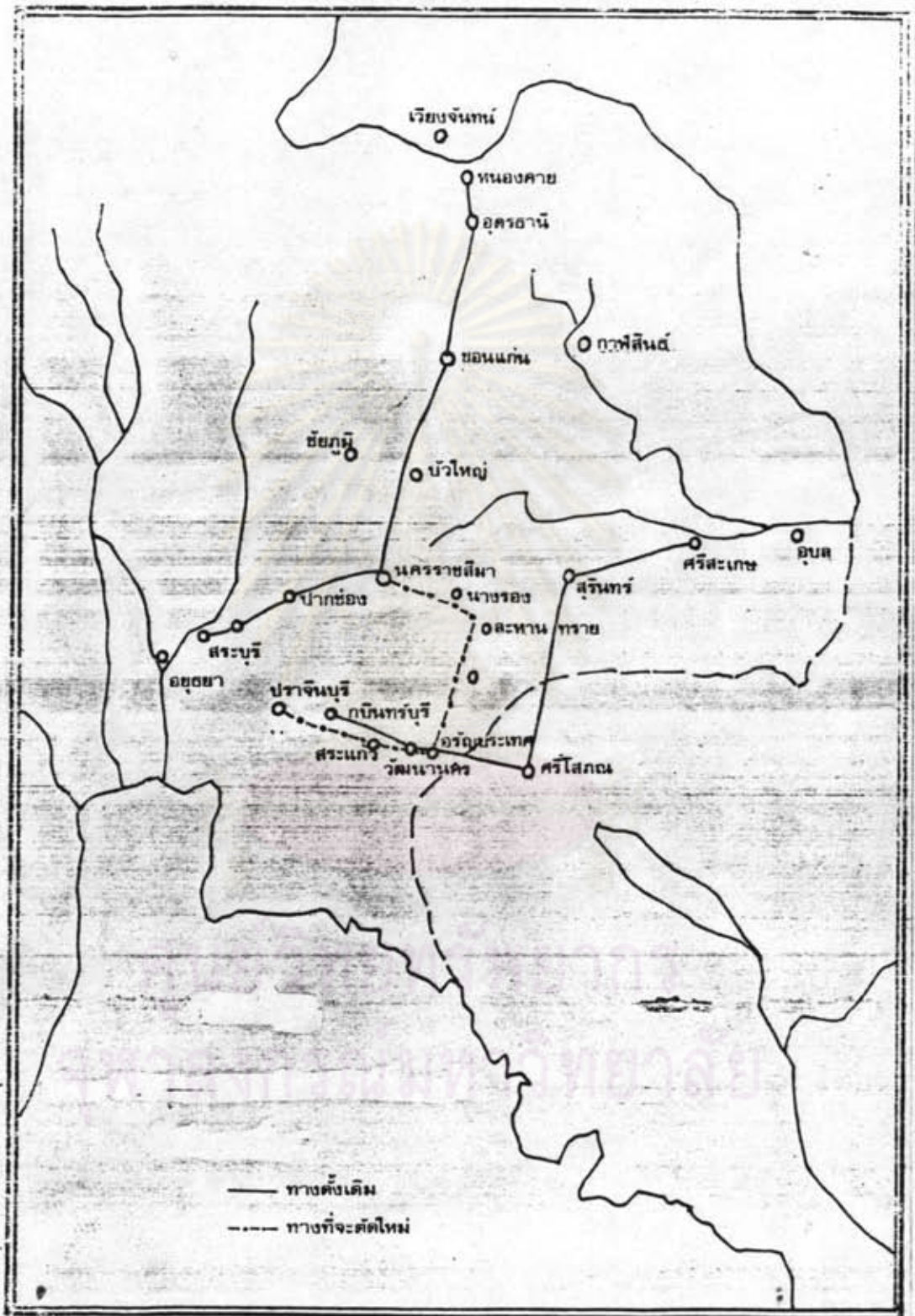

การคมนาคมในภูมิภาคที่ราบสูงโคราชก่อนรัชกาลที่ 5

ที่มา: เกื้อกุล ชินชนอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบก..., หน้า 29.

เส้นทางคมนาคมที่ราบสูงโคราชในสมัยรัชกาลที่ 5

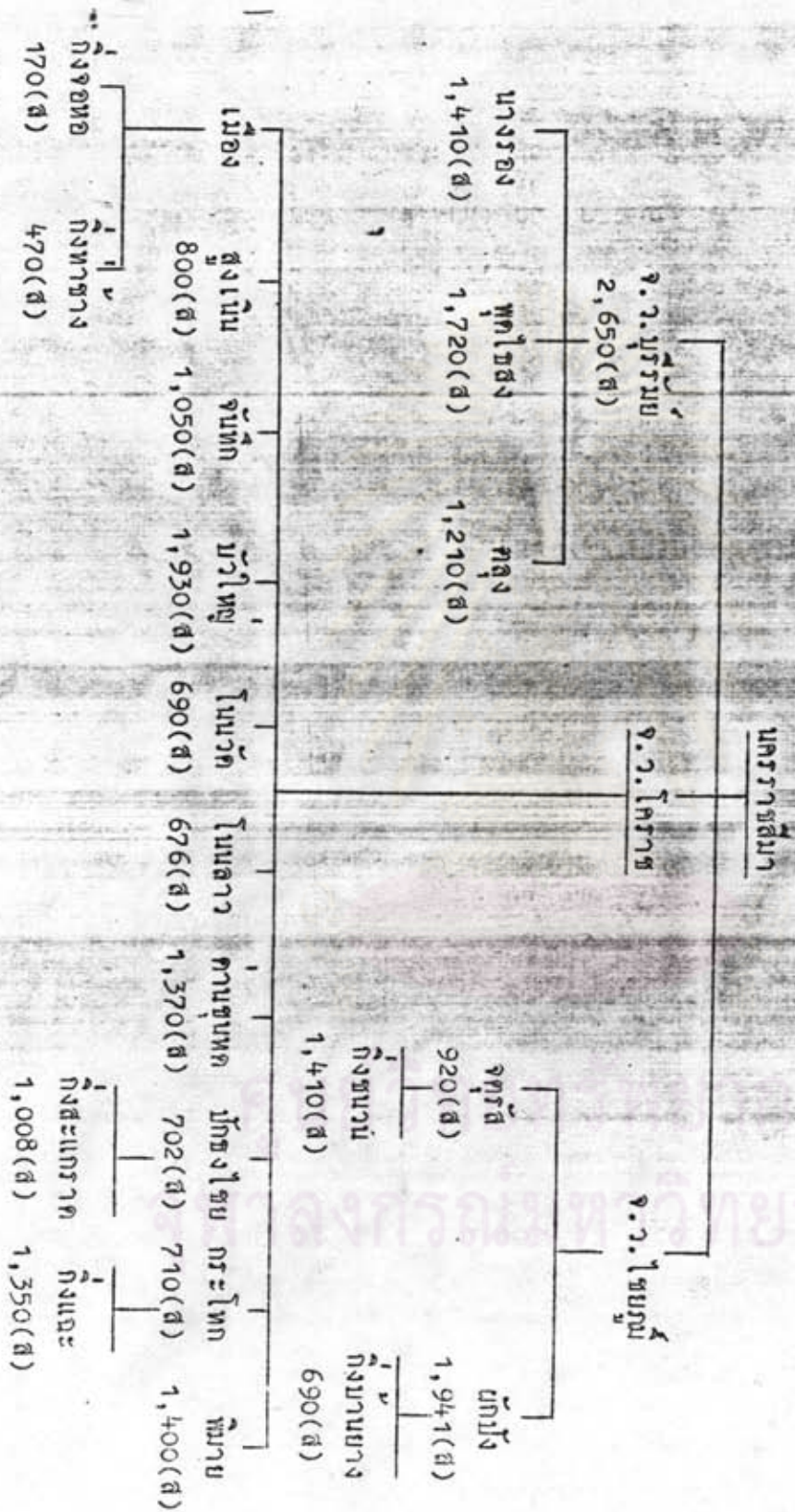
ที่มา: เกื้อกุล ชินชงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบก..., หน้า 146.

แบบบัญชีทางเดินเงินแบบลดขนาดตราสัญญา

ระบบทางเดินเงิน

ก่อนมีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา นั้น ยังมีเส้นทางติดต่อระหว่างหัวเมืองลาวต่างๆกับกรุงเทพฯ โดยไม่ต้องผ่านบริเวณลุ่มน้ำมูลอยู่บ้าง เช่น การติดต่อระหว่างเมืองอุบลราชธานีกับกรุงเทพฯ โดยเดินทางจากกรุงเทพฯ มาตามคลองแสนแสบ คลองบางขนาก ถึงปราจีนบุรี จากนั้นเดินทางบกไปอรัญประเทศ ศรีโสภณ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ซึ่งเป็นเส้นทางที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรใช้เดินทางเมื่อครั้งเดินทางไปจัดราชการหัวเมืองลาวกาว¹ การเดินทางครั้งนี้ต้องใช้ช้าง เกวียน โคต่าง และคนหาบหามจำนวนมาก เนื่องจากเป็นครั้งแรกที่เจ้านายชั้นสูงจากกรุงเทพฯ จะต้องเดินทางไปปกครองหัวเมืองในดินแดนแถบนี้ การเดินทางตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงอุบลราชธานีต้องใช้เวลาดัง 77 วัน หิ้งๆที่ได้เลือกเวลาในฤดูหนาว ซึ่งอากาศเย็นและปราศจากฝนด้วย

การเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองลาวโดยไม่ต้องผ่านบริเวณลุ่มน้ำมูลคอนบน อีกเส้นทางหนึ่งคือ เส้นทางที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเสด็จปราบฮ่อในปีพ.ศ.2428 คือจากกรุงเทพฯ เดินทางโดยทางน้ำตามลำน้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำน่านไปยังพิษณุโลก จากพิษณุโลกเดินทางบกไปยังหล่มสัก และขึ้นไปทางตะวันออกลงเหนือไปยังเมืองเลย แล้วข้ามไปยังเมืองแก่นท้าวจึงล่องแม่น้ำโขงไปยังเมืองหนองคาย² จะเห็นว่าเส้นทางที่เสด็จปราบฮ่อนี้เป็นเส้นทางที่อ้อม ใช้เวลาในการเดินทางนาน ฉะนั้นจะใช้เส้นทางคมนาคมโดยผ่านนครราชสีมาเป็นส่วนมาก

1. การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับนครราชสีมา

เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวแล้วในบทที่ 1 ทำให้การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลคอนบนเป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะต้องข้ามเขาเขื่อนซึ่งล้อมรอบเอาที่ราบสูงโคราชทั้งหมดไว้ การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับนครราชสีมา นั้นจะต้องข้ามเทือกเขาดังกล่าว ช่องเขาที่ใช้ข้ามกันมากในอดีตนั้นมี 2 ทาง คือ ช่อง

¹ไพฑูริย์ มีฤศล, การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ.2436-2453 (กรุงเทพมหานคร: หน่วยศึกษานิสิต กรมการฝึกหัดครู, 2517), หน้า 28.

²อรรณพ นพดารา, "การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดรระหว่างพ.ศ.2436-2453" (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2520), หน้า 12.

คงพระยาไฟทางสระบุรีทางหนึ่ง กับช่องตะโกทางปราจีนบุรีอีกทางหนึ่ง

ช่องคงพระยาไฟ จะเดินทางจากกรุงเทพฯ โดยทางเรือไปขึ้นบกที่สระบุรี แล้วเดินทางบกผ่านเทือกเขาคงพระยาเย็น ซึ่งระยะทางที่ผ่านคงพระยาเย็นนี้จะใช้พาหนะโคต่างหรือวิธีหาหนาม เพราะใช้พาหนะเกวียนเทียมโคไม้ไค้เนื่องจากมีทางที่สูงชันหลายแห่ง เส้นทางคงพระยาไฟนี้เป็นเส้นทางที่ลัดที่สุด และก็มี ความยากลำบากที่สุดเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นในระยะแรกๆ ก่อนมีทางรถไฟเส้นทางนี้จึงมิได้ถูกใช้มากนัก นอกจากเวลาที่มีราชการเร่งด่วนหรือราชการสงคราม หรือไม่ก็เป็นการเดินทางที่ไม่มีสัมภาระมาก สำหรับพวกพ่อค้าส่วนมากนิยมข้ามทางช่องตะโก(จะกล่าวถึงข้างหน้า)

สารตราจากกรุงเทพฯ ที่มีไปถึงเจ้าเมืองนครราชสีมา ในปี.ศ. 2419 กล่าวถึงสภาพการคมนาคมระหว่างสระบุรีกับนครราชสีมาในแง่เศรษฐกิจเอาไว้ว่า

ระยะทางแต่เมืองสระบุรีจะขึ้นไปเมืองนครราชสีมาหลายทาง มีราชการมาทางเมืองลาวจะไปสืบราชการและเดินกองทัพขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมาต้องขึ้นเขาข้ามห้วยแลเลียบห้วยก็หลายแห่ง ถ้าเป็นเทศกาลฝนน้ำก็นองหุงเป็นหลุมเป็นโคลนไปมาจากไม่มีราชการเจ้าเมืองท้าวเพียงจะคุมของส่วยของเกณฑ์ส่งไปส่ง ๗ กรุงเทพฯ แลลูกค้าบันทุกสิ่งของเทียมควยโคต่างเดินลงไปค้าขายก็ช้าหลายวัน เกวียนก็เดินไม้ไค้ ลูกค้าพากันบันทุกสิ่งของลงไปขายทางเมืองเขมรก็หนึ่งมากกว่ามาทางเมืองสระบุรีหลายสิบส่วน จึงทรงพระดำริพร้อมควยความคิดหาหนทางลัด เห็นว่าถ้าคิดทำทางแต่เมืองนครราชสีมาลงมาเมืองสระบุรีขึ้นไวก้ เห็นว่าจะมีคุณกับแผ่นดินและเกิดผลประโยชน์แก่ราษฎรลูกคามาก...

แม้ว่าจุดมุ่งหมายประการสำคัญของการพัฒนาเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองบริเวณนี้จะเป็นจุดมุ่งหมายทางการเมือง แต่จุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจนั้นก็มิรวมอยู่ด้วย ข้อความในสารตราข้างต้นนั้นทำให้มองเห็นภาพของความลำบากในการคมนาคมประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งก็คือ การปล่อยให้สินค้าข้าวไหลไปยังดินแดนเขมรนั้นเป็นสิ่งทีกรุงเทพฯไม่พึงประสงค์ ถึงแม้ว่าความจริงแล้วปริมาณสินค้าที่รั่วไหลไปยังเขมรอาจจะไม่มากมายอย่างกล่าวข้างต้นก็ตาม อย่างไรก็ตาม การคิดต่อค้าขายกับเขมรก็นับว่าเป็นสิ่งที่ราษฎรบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนกระทำอยู่อย่างสม่ำเสมอก่อนที่จะมีทางรถไฟสายนครราชสีมา

¹ หจข., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1238 เล่ม 11 เรื่อง
ให้หลวงสโมสร หลวงพิชญเทพ กับตันลบเด็ก ขึ้นไปทำแผนที่ระยะทาง

ในปีพ.ศ. 2418 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ใกล้เคียงกับที่มัสการราชวงศ์นั้นได้เกิดศึกช่อกองทัพเข้ามาทางคันทนองคาย ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งกองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงคชยกขึ้นไปปราบปรามโดยผ่านขึ้นไปทางช่องคองพระยาไฟ นายทิม สุชยาง ผู้ที่เขียน "นิราศคันทนองคาย" ซึ่งไปในกองทัพด้วยได้พรรณาสภาพความลำบากในการเดินทางข้ามคองพระยาไฟไว้ว่า

เมื่อหยุดพักที่ท่าพระยาศ ครั้นจะยกทัพไปกลัวไพรพล เจ้าคุณสืบส่วนกระยะทาง ใหญ่ที่สำคัญโดยมั่นคง ให้พระรัตนกาศประภาษถาม เขาวามรรคาพระยาไฟ ทั้งเป็นโคลนเป็นหลมคมตลอด คือ คันทนองคันทนองคอง	ต้องรองค้ำอยู่ฤดูฝน จะปีนเสี้ยเพราะไซ้ที่ในคอง พระยากลางพระยาไฟพระระหง ด้วยจิตจงอยากยกขึ้นไป ก็แจ้งความมั่นคงไม่สงสัย จะคลาไคลเหลือล้าลวนน้านอง จะมุกตลอดหลักค้ำค้ำค้ำคอง ข้ามเป็นสองสามหนลวนชลลิก ¹
---	--

กองทัพซึ่งจะยกขึ้นไปคันทนองคองครั้งนั้นจำต้องพักทัพเพื่อรอให้น้ำลด ถึงขนาดเมื่อทางกรุงเทพฯ สั่งให้รีบยกขึ้นไปโดยด่วน ทางกองทัพก็พยายามฝ่าฝืน ด้วยเหตุผลว่า

ท่านเจ้าคุณแม่ทัพทุกช กลัวผู้คนทั้งหลายหวายปราน ถึงจะมีโทษร้ายกฎหมายทัพ ที่ข้อขั้บังคับรับอาญา ขออย่าให้ไพรพลไปในปี จะรับบาปคนทั้งเพเหมือนเฮฮู	ซึ่งจะบุกไปในป่าสงสาร จึงคิดอานหาช่องสู้ทองตรา จะสู้รับเอาผู้เดียวจริงเจิวหนา ถึงจะฆ่าดิ้อมมันกตัญญู เวลานั้นขึ้นจรคองออนหู มิให้หมู่ไซปามันมาคน ²
---	--

ความหัวน้เกรงในการเดินทางข้ามคองพระยาไฟนั้นจะเห็นได้อย่างชัดเจน เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงซึ่งเป็นแม่ทัพและเป็นบุตรบุญธรรมของรัชกาลที่ 4 ด้วยนั้น ได้รับของประทานต่างๆ ารรัชกาลที่ 5 ในจำนวนของประทานนั้นมี "น้ำหอมพระจอมเกล้าฯ" ของรัชกาลที่ 4 ทรงเสกเป่าไว้สำหรับประทานพระเจ้าลูกเธอเมื่อไปทัพประทานไปด้วย

¹ สิทธิ ศรีสยาม, นิราศคันทนองคาย วรรณคดีที่ถกสั่งเผา (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พี่น้องแสงธรรม, 2518), หน้า 37-38.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 39. (ในหนังสือเล่มนี้มีการกล่าวถึงความไม่สะดวกต่างๆ ในการเดินทางข้ามคองพระยาไฟเอาไว้หลายแห่ง เช่น หน้า 43-44 เป็นต้น)

ไว้ว่า เรอลูกเธอเสด็จทัพ
ไต่ป้องกันสรรพภัยที่ในคง

เป็นที่นับถือความตามประสงค์
ออกแรงค์ไม่ต้องคิดมิจิตกลัว¹

เจมส์ แมคคาร์ธีย์ ซึ่งขึ้นไปสำรวจและทำแผนที่เป็นครั้งแรกในปี.ศ. 2427
ก็กล่าวถึงการเดินทางข้ามคงพระยาไฟเอาไว้วว่า "ระยะทางระหว่างสระบุรีไปโคราชไม่มี
ที่ใดน่าสนใจเป็นพิเศษนอกจากป่าคงพญาไฟซึ่งมีชื่อว่าความชื้นแฉะอย่างยิ่ง ระหว่างสร้าง
ทางรถไฟคนงานชาวจีนตายไปนับร้อย และกว่าจะสร้างเสร็จก็คงต้องตายอีกหลายราย"²

แม่เมื่อมีทางรถไฟแล้วพันตรีไซเคนพาคณะ ซึ่งเดินทางไปกับรถไฟสายนครราชสีมา
ก็มาที่ยังกล่าวถึงสภาพของการคมนาคมจากกรุงเทพฯไปยังโคราชเอาไว้

ก่อนที่จะสร้างทางรถไฟสายนี้การเดินทางจากกรุงเทพฯไปโคราชนั้นเป็นการยากลำบาก
มากเหลือเกิน ตอนแรกจากกรุงเทพฯไปยังสระบุรีหรือแก่งคอยอาจจะไปทางเรือได้โดย
สะดวก แต่ตอนนั้นไปต้องขึ้นช้างไป ไม่ก็มาไถนขนาดเล็กๆหรือเดินไปที่เคี้ยว ข้าง
ของเรือเดินทางหรือสินค้าต้องบรรทุกบนหลังวัวไปในเที่ยวหนึ่งๆจากแก่งคอยถึงโคราช
หรือจากโคราชมาแก่งคอยกินเวลาเดินทางราวสัปดาห์ และกันการลำบากอย่างยิ่ง
แก่ผู้เดินทางตลอดจนสัตว์พาหนะ³

เส้นทางติดต่อกันระหว่างบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ คันช่องเขาคงพระยา
ไฟนี้ ถึงแม้จะมีความลำบากในการเดินทางแต่ก็เป็นเส้นทางที่ใกล้กว่าเส้นทางอื่นๆ จึงเป็น
เส้นทางการค้าที่สำคัญ เส้นทางหนึ่งของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและหัวเมืองลาวต่างๆที่ติดต่อกัน
กับกรุงเทพฯ

เส้นทางติดต่อกันระหว่างกรุงเทพฯกับนครราชสีมาอีกเส้นทางหนึ่งคือทางช่องตะโก
เป็นทางติดต่อกันระหว่างเขตแดนอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ กับอำเภอกระบินบุรี จังหวัด
ปราจีนบุรี เส้นทางช่องตะโกเป็นเส้นทางที่อ้อมกว่าทางช่องคงพระยาไฟ แต่สภาพของการ
คมนาคมค่อนข้างจะดีกว่าคงพระยาไฟตรงที่สามารถที่จะใช้พาหนะเกวียนเดินทางได้ แต่ก็

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

² เจมส์ แมคคาร์ธีย์, "บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม," หน้า=68.

³ พันตรีไซเคนพาคณะ, เรื่องเที่ยวที่ต่างๆภาคที่ 6 เที่ยวเมืองพิมายในจังหวัด
นครราชสีมา, หน้า 6.

มีบางช่วงที่ต้องยกเกวียนข้ามโซคหิน ข้อดีอีกประการหนึ่งของเส้นทางนี้คือไม่มีไช่ป่าชุกชุมเหมือนทางช่องคองพระยาไฟ การเดินทางจากนครราชสีมาทางช่องตะโกนี้จะผ่านกระบินบุรี ปราจีนบุรี แล้วจึงเข้ากรุงเทพฯ เส้นทางจากนครราชสีมาถึงเมืองปราจีนบุรีแบ่งระยะทางเป็นตอนๆ ได้ดังนี้¹

ในมณฑลนครราชสีมา

1. จากนครราชสีมาถึงบ้านจักราช	ระยะทาง 800 เส้น
2. จากบ้านจักราชถึงทุ่งกระเต็น	" 570 "
3. จากทุ่งกระเต็นถึงอำเภอนางรอง	" 680 "
4. จากอำเภอนางรองถึงสระเพลง	" 640 "
5. จากสระเพลงถึงละหานทราย	" 640 "
6. จากละหานทรายถึงดงมูลาศ	" 635 "
7. จากดงมูลาศถึงช่องตะโก	" 460 "
รวมระยะทาง	4425 "

มณฑลปาจิณ

8. จากช่องตะโกถึงหนองแวง	ระยะทาง 800 เส้น
9. จากหนองแวงถึงละหานทราย	" 650 "
10. จากละหานทรายถึงอำเภอดีนา	" 450 "
11. จากอำเภอดีนาถึงบ่อนางชิง	" 330 "
12. จากบ่อนางชิงถึงสระแก้ว	" 550 "
13. จากสระแก้วถึงพระปรัง	" 558 "
14. จากพระปรังมาทางบ่อทองถึงเมืองกระบิน	" 620 "
15. จากเมืองกระบินถึงอำเภอประจันตคาม	" 660 "
16. จากอำเภอประจันตคามถึงเมืองปาจิณ	" 450 "
รวมระยะทาง	5,068 "
รวมระยะทางทั้งมณฑลนครราชสีมาและมณฑลปาจิณ	9,493

¹ หจข., ร.5 ขธ.9/106 เรื่องจะคัตทางช่องตะโก รายงานงานมิสเตอร์ เอช. ไว. กิตติณส์ ถึง เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ, วันที่ 16 มิถุนายน ร.ศ. 126.

การเดินทางจากนครราชสีมาถึงปราจีนบุรีโดยเส้นทางข้างต้นนี้ใช้เวลาเดินทาง 16 วัน¹ การเดินทางระหว่างกรุงเทพฯกับปราจีนบุรีนั้นสามารถใช้เรือได้ แต่จากปราจีนฯ ไปยังนครราชสีมาจำเป็นต้องใช้พาหนะเกวียนเทียมโค และเป็นการเดินทางที่ลำบากกว่าครั้งแรก เพราะต้องข้ามช่องเขา จากรายงานการตรวจราชการของพระพรหมภิบาลเมื่อปีพ.ศ. 2439 ที่ออกไปตรวจราชการระหว่างเดือนพฤษภาคม - กรกฎาคม ซึ่งเป็นฤดูฝน โดยเดินทางเรือจากกรุงเทพฯถึงกระบิน ต่อจากกระบินต้องเดินทางโดยพาหนะเกวียนเทียมโค ระยะทางที่ลำบากก็คือตอนข้ามช่องตะโก(เขาบรรทัด) โดยต้องเดินเกวียนขึ้นเขาเป็นชันๆ ซึ่งมีถึง 7 ชัน ใช้เวลา 2 วันจึงจะถึงยอดเขา คือออกเดินทางตอนเช้าผ่านชันทับแดง ชันศิลาทอง ชันน้ำซับ พักนอนหนึ่งคืน ตอนเช้าเดินขึ้นผ่านชันศิลาลาศ ชันอกเค่า ชันศิลาสูง ชันตาคไทร ชันถึงหนองเสม็ดหลังเขา หยุดพักหนึ่งคืน เสร็จแล้วจึงเข้าเขตอำเภอนางรองซึ่งเป็นชายขอบบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน และต่อไปยังนครราชสีมา การเดินทางของพระพรหมภิบาลในคราวนี้ใช้เวลาถึง 27 วัน คือออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2439 ถึงนครราชสีมาวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ. 2439²

เส้นทางติดต่อระหว่างบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนที่สำคัญก็มีสองเส้นทางดังกล่าวแล้ว ผู้ที่ใช้เส้นทางผ่านช่องตะโกโดยมากเป็นพ่อค้าโคกระบือซึ่งกวาดค้อนไปเป็นฝูง นอกจากนั้น การเดินทางที่ไม่รับร้อนนักและมีสัมภาระในการเดินทางมากมักจะใช้เส้นทางช่องตะโก ส่วนเส้นทางคองพระยาไพนัน

เป็นทางไกลก็จริงแต่ลำบากมากด้วยเป็นทางห่างย่านบ้านแลงเกวียนก็ไปไม่ได้ ทางก็เป็นน้ำเป็นโคลน ศาลาอาศัยก็ผิดเคื่อง... เพราะฉะนั้นต้องรับพระราชทาน กลับทางช่องตะโกเมื่อนางรองมาทางเมืองกระบิลมาเมืองปราจีนบุรี ใช้พาหนะเกวียนพอจะได้อาศัยนอนร้อนฝน...³

¹ เรื่องเดียวกัน.

² หจช., ม.2.14/13 เรื่องพระพรหมภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา, วันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115.

³ หจช., ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการมหาดไทยบอกข้าหลวงเมืองนครราชสีมา วันที่ 17 เมษายน ร.ศ. 111.

2. เส้นทางการคมนาคมระหว่างนครราชสีมากับหัวเมืองอื่นๆ

ลักษณะการคมนาคมภายในของภูมิภาคบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและหัวเมืองอื่นๆ ในบริเวณที่ราบสูงโคราชคือ การคมนาคมจะใช้เส้นทางบกโดยเกวียนเทียมโคเป็นหลัก ถึงแม้ว่าในภูมิภาคนี้จะมีแม่น้ำอยู่หลายสาย เช่น แม่น้ำมูล แม่น้ำชี แม่น้ำโขง ก็ตาม แต่แม่น้ำต่างดังกล่าวนี้แตกต่างจากแม่น้ำในภาคกลางหรือภาคอื่นๆ ของสยาม เนื่องจากแม่น้ำในบริเวณที่ราบสูงโคราชนี้จะมีเกาะแก่งในแม่น้ำมากซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือ อีกประการหนึ่งน้ำในแม่น้ำเหล่านี้จะมีมากในช่วงฤดูฝน แต่เมื่อถึงฤดูแล้งน้ำจะแห้งขอด การเดินทางเรือโดยแม่น้ำเหล่านี้จะใช้ได้ประมาณปีละ 2 เดือน เช่นการเดินทางเรือขนส่งสินค้าระหว่างท่าช้างของนครราชสีมากับอุบลราชธานีจะใช้เดินเรือได้ปีละ 2 เดือน คือในฤดูที่มีน้ำมาก นอกเหนือจากนี้ล้วนต้องใช้ทางเกวียนทั้งสิ้น

สำหรับเส้นทางการคมนาคมระหว่างเมืองนครราชสีมากับหัวเมืองอื่นๆ ที่ตั้งอยู่บนที่ราบสูงด้วยกันนั้น เป็นเส้นทางบกที่ใช้พาหนะเกวียนและโคต่างสำหรับบรรทุกผู้คนและสินค้า เส้นทางที่สำคัญมีอยู่ 3 ทางคือ ทางไปเมืองอุบล ทางไปเมืองอุตรธานี และทางช่องตะโกไปเมืองปราจีน การคมนาคมทางน้ำเกือบใช้ไม่ได้เลย เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองคอนไม่มีแม่น้ำใหญ่ที่จะไปมาค้าขายทางไกลได้ มีแต่ลำน้ำมูลแห่งเดียว ซึ่งเต็มไปด้วยเกาะแก่ง เดินเรือเปล่าลำบาก แต่ก็พอใช้เดินเรือได้ในฤดูฝนอย่างเดียว¹

พาหนะที่ใช้ในการเดินทางที่สำคัญซึ่งใช้ทั้งในราชการและรับส่งสินค้าระหว่างหัวเมืองในภูมิภาคนี้ก็คือเกวียนเทียมควายโค โดยเหตุที่เมืองนครราชสีมาเป็นต้นทางเป็นตลาดทั้งรับซื้อและจำหน่ายสินค้าต่างๆ ไปตามตลาดย่อยทั่วทั้งภาค และบางส่วนยังส่งข้ามลำน้ำโขงเข้าไปจำหน่ายในเขตแดนของฝรั่งเศส (โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่มีทางรถไฟสายนครราชสีมา) ดังนั้นเส้นทางการค้าที่สำคัญหลายเส้นทางจึงมุ่งมาที่นครราชสีมา และเกวียนนับว่ามีบทบาทในการขนส่งของภูมิภาคนี้

ห้องที่ภาคอีสานและมณฑลนครราชสีมาทั้งมณฑลปราจีนตอนตะวันออกตลอดถึงเขมรอาณาเขตฝรั่งเศส การส่งสินค้าไปมาใช้เกวียนขนาดเล็กหรือที่เรียกว่าระเเทออย่างเดียวกันทั้งนั้น ทางสำหรับเกวียนชนิดนี้เพียงแต่ตัดไม้ที่กีดขวางพอลอดูตองเกวียนโคแล้วเป็นไปไหนไปใดการบำรุงสำหรับให้ความสะดวกมีอย่างเดียวแต่ทำสะพานข้ามห้วย

¹ พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์, "ความสำคัญของเมืองนครราชสีมา...", หน้า 83.

และล่าน้ำให้เท่านั้นเป็นพอ ข้าพเจ้าเห็นควรอุทิศเอาทางเกวียนนี้แลเป็นทางหลวง
ของมณฑล...¹

สัตว์พาหนะที่ใช้ลากเกวียนนั้นคือโค กระบือก็ใช้เทียมเกวียนกันบ้างเหมือนกัน
แต่เป็นส่วนน้อยและไม่ค่อยจะไต่เห็นบ่อยนัก มูลเหตุก็เนื่องมาจากกระบือไม่ทนแดดและไม่
ทนต่ออากาศที่ร้อนจึงเดินทางไกลไม่ได้ดีเหมือนโค และภูมิภาคนี้ก็มีอากาศที่ร้อนและแห้งแล้ง
ที่สุดด้วย การเดินทางค้าขายนั้นจะกระทำกันในฤดูแล้งภายหลังจากการเก็บเกี่ยวแล้ว การทำ
เกวียนจึงเป็นหัตถกรรมพื้นเมืองอีกอย่างหนึ่งในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง เป็นอาชีพ
ของชาวเขมรที่มีภูมิลำเนาอยู่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนแถบบุรีรัมย์ และนครราชสีมา²

จากสภาพการคมนาคมดังกล่าวแล้วทำให้การเดินทางติดต่อกันทั้งระหว่างบริเวณ
ลุ่มน้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ และกับหัวเมืองอื่นๆในภูมิภาคเดียวกันเป็นไปด้วยความลำบาก
และใช้เวลาในการเดินทางมาก การเดินทางจะเลือกเดินทางในฤดูแล้งภายหลังจากการเก็บ
เกี่ยวแล้ว เพราะทางเกวียนจะไม่ใช่หลุมและโคลนตม การเดินทางข้ามทุ่งนาและห้วย
หนอง ตลอดจนแม่น้ำต่างๆนั้นจะทำให้เสียเวลามากกว่าฤดูฝน และประการสำคัญก็คือฤดูแล้งเป็น
เวลาที่ราษฎรว่างจากการทำนาทำให้มีเวลามากพอที่จะเดินทางไปไกลๆและเป็นเวลานานได้

¹ หจช., ร.6 ม.26/3 รายงานอุปราชภาคอีสานตติยจัดการบำรุงทางน้ำ ทางบก
ในท้องที่ภาคอีสาน, พระยาราชบุณกุล อุปราชภาคอีสาน กราบเรียนเจ้าพระยามรราช
เสนับคัมภาคไทย, วันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2465.

² พระยาเพชรบูรณ์, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2467, หน้า 16-19.

การติดต่อค้าขายภายในภูมิภาคหัวเมืองลาวที่สำคัญอีกบริเวณหนึ่งก็คือ การติดต่อ
กันระหว่างเมืองสำคัญตามสองฝั่งแม่น้ำโขง¹

การคมนาคมทางน้ำนับเป็นเส้นทางหลักในการคมนาคมของภาคกลาง ภาคเหนือ
และภาคใต้ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจจากเศรษฐกิจ
เพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นเศรษฐกิจเพื่อตลาดในประเทศไทย การเปลี่ยนแปลงนี้เริ่มวางรากฐาน
มาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว รากฐานดังกล่าวทำให้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ
ภายหลังเบาแรงเป็นไปอย่างกระฉับกระเฉง² แต่จากสภาพการคมนาคมของบริเวณลุ่มน้ำมูล
ตอนบนตามที่ได้อธิบายมาข้างต้นนั้น นับว่าเป็นอุปสรรคอันสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้การค้า
ขายแลกเปลี่ยนไปอย่างจำกัด การขยายตัวของเศรษฐกิจเพื่อตลาดกับการเติบโตทาง
ค้าการคมนาคมนั้นมีความสัมพันธ์กัน เนื่องด้วยทั้งสองอย่างเป็นของคู่กัน ปราศจากเสีย
ซึ่งการคมนาคมที่ขึ้น การผลิตเพื่อการตลาดก็ขยายตัวได้ในวงจำกัด³ เหตุฉะนั้น การควบคุม
ทางการเมืองก็ตาม การไหลของสินค้าก็ตาม และการไหลของส่วยและภาษีก็ตาม
ย่อมต้องอาศัยเส้นทางคมนาคมเป็นหลัก⁴ ความไม่สะดวกในการคมนาคมทั้งกับหัวเมืองอื่นๆ
และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกรุงเทพฯและบริเวณภาคกลางอื่นๆ จึงทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบ
เลี้ยงตัวเองคงอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนยิ่งกว่าภูมิภาคส่วนอื่นๆของสยาม

จากรายงานของ คาร์ล เบทเก ชาวเยอรมันผู้ที่เคยรับจ้างรัฐบาลไทยสำรวจ
เส้นทางรถไฟสายนครราชสีมา ใ้รายงานเข้าไปยังกรุงเทพฯเกี่ยวกับการขนส่งสินค้า
และสภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเอาไว้ว่า

ตั้งแต่ก่อนมาจนถึงบัดนี้ของที่บรรทุกไปมาที่เมืองนครราชสีมาใช้สัตว์บรรทุกพาโคต่าง
เดินทางไกล หนทางก็กินการทองสามเขาเขาป่าลำบากมาก สินค้าที่ไปจากกรุงเทพฯ
ก็ต้องเดินทางถึง 20 วัน 30 วัน...การซื้อขายแลกเปลี่ยนสิ่งของในระหว่างเมือง

¹ เกอกุล ชินยงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯมหานคร: ..หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2520), หน้า 28.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกมที่กับรรณกรรมรัตนโกสินทร์, หน้า 132.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 122.

สระบุรีกับเมืองนครราชสีมาเป็นรายเดือนทุกวันก็คิดกำไรเพียงประมาณเดือนหนึ่ง 3-400 โคตางๆหนึ่ง 50 กิโลกรัม รวมเป็น 150-200 คอน (คอน 1 ประมาณ 1 เกวียนสยาม) จำนวนสิ่งของที่น้อยนักเช่นนี้ก็เพราะค่าจ้างบันทุกของแพงนัก บันทุกของควยโคตางโคหนึ่ง มาจากเมืองนครราชสีมาถึงเมืองสระบุรีก็ต้องเสียค่าจ้างถึง 3-4 บาท เทากับการวางคอนหนึ่งหนึ่งถึง 60-80 บาทซึ่งเป็นค่าระวางจะเสียได้ก็แต่ของมีราคา เป็นต้นว่าหนังสัตว์ ไหม งาช้าง น้ำตาลทราย ครั่ง ชีผึ้ง ติบประสิ่ว ก่าชาน แลไต ซึ่งเป็นตัวสินค้าอยู่ในบัญชี อีกประการหนึ่งสินค้าที่เกิดขึ้นในเมืองนครราชสีมาแลที่ใกล้เคียง เป็นต้นว่า ข้าว, ผลไม้, ไม้แกน แลสิ่งอื่นๆ เหล่านี้ เป็นของไม่ไค้บันทุกออกจากเมืองทั้งสิ้น เพราะคั้งนั้นพวกราษฎรจึงได้ปลูกทำแต่สวนเฉพาะต้องการในเมืองเท่านั้น...

จากสภาพการคมนาคมระหว่างหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ และบริเวณภาคกลางอื่นๆ จึงทำให้การแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนกับส่วนอื่นๆ ของสยามกระทำไค้ไม่สะดวกซึ่งเป็นผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัว เองยังคงอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน มากกว่าส่วนอื่นๆ ของสยาม เช่น ภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคใต้ ซึ่งการขนส่งทางน้ำเป็นไปไค้ค่อนข้างสะดวก คั้งนั้นทางรถไฟที่สร้างเข้ามาในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนที่เมืองนครราชสีมาในปี.ศ. 2443 จึงเป็นจุดเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญ

ความเดือดร้อนของราษฎรซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการผลิต

ก่อนที่เราจะไค้กล่าวถึงผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริงที่มีต่อเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้น ก็ควรจะหันมาพูดถึงปัญหาและอุปสรรคที่ชาวนาไค้รับ อันเป็นผลให้ชาวนาไม่สามารถที่จะทำการผลิตไค้เต็มที่ และนั่นย่อมส่งผลถึงสภาพเศรษฐกิจโดยส่วนรวมของบริเวณคั้งกล่าวด้วย จากหลักฐานที่พอจะหาไค้ได้นั้นอาจสรุปปัญหาและอุปสรรคที่ทำให้ชาวนาเดือดร้อนและส่งผลต่อการผลิตของชาวนาไค้คั้งนี้

1. ภาระในการเสียส่วยและค่านา
2. ภาระการถูกเกณฑ์จากเจ้าหน้าที่ของรัฐ
3. ความขาดแคลนอันเนื่องมาจากธรรมชาติ

* โหจข., ร.5 ขธ.5.6/1 หนังสือ คาร์ล เบทเก มีถึงกรมหลวงเทเวศร์
วโรปการ เดือนมกราคม 1889.

1. ภาวะในการเสียส่วยและค่านา

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา รัฐบาลพอใจที่จะเก็บส่วยและค่านาเป็นตัวแทนมากกว่าที่จะเก็บเป็นสิ่งของหรือข้าวอันเนื่องมาจากการขยายตัวทางการค้าขายกับต่างประเทศและความต้องการเงินใช้จ่ายภายในประเทศค่านอื่นๆ เช่น การสงครามทางค่านญวนและเซมร การศาสนา เป็นต้น มาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 การขยายตัวทางเศรษฐกิจภายหลังเบาริ่งยิ่งทำให้ความต้องการเงินตราของรัฐบาลมีมากขึ้น การเปลี่ยนส่วยและค่านาจากรูปสิ่งของมาเป็นตัวเงินนี้ได้ส่งผลให้ราษฎรต้องหันไปผลิตสิ่งของเพื่อขายให้ได้เงินเสียส่วยและค่านา มีหลักฐานว่านับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมานั้นส่วยที่ส่งไปจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นล้วนส่งเป็นตัวเงินทั้งสิ้น¹ สำหรับค่านานั้นนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาได้เลิกเรียกหาจ้าวค่านาหรือบังคับจัดซื้อเกณฑ์ทุกประเภท แต่เรียกเป็นตัวเงินแทนคือโรละสลึงเฟื้อง เหมือนกันทั้งหมดทั้งนาโคโคและนาฟางลอย แต่นาฟางลอยจะเรียกเฉพาะปีที่ทำเท่านั้น²

การเสียส่วยและค่านาเป็นตัวเงินแทนสิ่งของและข้าวนั้นส่งผลต่อชาวนาอย่างน้อย 2 ประการคือ ประการแรกเป็นการจูงใจชาวนาต้องทำการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้นเพื่อให้ได้เงินเพียงพอที่จะเสียส่วยและค่านา ส่วนผลประการที่สองคือ ประชาชนย่อมจะได้รับความเดือดร้อนเนื่องจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองในภาวะปกติย่อมมีส่วนเกินจากการบริโภคในครอบครัวไม่มากนัก ยิ่งชาวนาต้องผลิตสิ่งของที่สามารถจะแลกเปลี่ยนมาเป็นตัวเงินด้วยแล้วก็นับว่าเป็นความลำบากของชาวนา ดังนั้นจะเห็นได้ว่าก่อนการเข้าจัดการปกครองของกรุงเทพฯ นั้น ทุกๆหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนมีการค้างเงินส่วยที่จะต้องส่งลงไปกรุงเทพฯ เมืองละหลายๆจำนวน(หลายปี)³ แม้ว่าสาเหตุแห่งการค้างเงินส่วยนั้นส่วนหนึ่งเนื่องมาจากการฉ้อราษฎร์บังหลวงของเจ้าหน้าที่ในหัวเมืองเหล่านั้นก็ตาม แต่สาเหตุที่เกิดจากความขัดสนเดือนร้อนของราษฎรเองก็น่าจะเป็นสาเหตุสำคัญเช่นกัน มีบางครั้งที่ราษฎรไม่ยอมเสีย

¹ หจช., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาคไทย จ.ศ. 1229-1230 เล่ม 1 เรื่อง เมืองนครราชสีมาคอบส่วนน้ำรักกองหลวงพิทักษ์พล จ.ศ. 1229.

² นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกมฺพิทกับรรณกรรมคณรัตนโกสินทร์, หน้า 137.

³ หจช., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาคไทย จ.ศ. 1231 เล่ม 2 เรื่อง เมือง นครราชสีมาคอบส่งเงินแทนทองคำส่วยเมืองขึ้นแลกลงนอก.

คานา คือที่เมืองรัตนบุรีอันเป็นหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน เมื่อเจ้าหน้าที่ไปเก็บคานา ในปีพ.ศ. 2426 หลังจากที้ออกเดินประเมินจำนวนนาของราษฎรเสร็จสิ้นแล้ว

ให้เจ้าเมืองกรมการ อำเภอกำนัน โหลหลวงขุนหมื่นราษฎรเจ้าของนามาเสียเงินคานาตามจำนวนมากและน้อย หลวงขุนหมื่นราษฎรเจ้าของนาหากันอพยพครอบครัวหนีทิ้งภูมิลำเนาไปแอบอาศัยอยู่เมืองสุรินทร์บ้าง บ้านหนองสนมบ้าง เป็นจำนวนคน 158 คน เนื้อนา 1,499 ไร่ เศษงาน 580 งาน คิดเป็นเงิน 7 ชั่ง 18 คำลึง 3 บาท 2 สลึงเพียง...¹

การเสียส่วยและคานานี้เป็นภาวะจำยอมที่ไพร่ทั้งหลายจะต้องเสีย เพราะมิเช่นนั้นก็จะถูกเกณฑ์ไปใช้งานหลวงซึ่งจะทำให้ไพร่ได้รับความลำบากมาก และต้องเสียเวลาทำมาหากิน เนื่องจากการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองนั้นผลผลิตที่ผลิตได้ก็หมิ่นเหม่ต่อการอยู่รอดของครอบครัวไพร่อยู่แล้ว ความเดือดร้อนของไพร่อันเนื่องมาจากไม่มีเงินที่จะเสียส่วยให้แก่รัฐจึงมีอยู่เสมอ วิธีการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของเช่นนี้ เปิดโอกาสให้มูลนายมีอำนาจมาก ไพร่จำเป็นต้องประจบเอาใจให้มูลนายพอใจ หากมูลนายไม่ชอบใจขึ้นมา ก็จะมีการเกณฑ์แรงงานหรือสิ่งของตลอดเวลา ซึ่งไพร่ที่ไม่เอาใจมูลนายก็จะถูกกลั่นแกล้งให้เกณฑ์แรงงานซ้ำแล้วซ้ำเล่าไม่มีเวลาพักผ่อนทำมาหากิน ไพร่ที่ประจบเอาใจมูลนายบางคนตลอดชีวิตไม่เคยถูกเกณฑ์แรงงานเลยก็มี² วิธีการที่ไพร่ใช้แก้ปัญหาเมื่อประสบกับการกดขี่หรือชู้ตริคจนไม่สามารถจะทนได้นั้นคือ

1) การเปลี่ยนมูลนายใหม่

ปัญหาการแย่งชิงตัวเลกกันระหว่างมูลนายค่างๆนั้นปรากฏอยู่เสมอก่อนที่จะมีการยกเลิกระบบไพร่ ความหละหลวมของระบบไพร่ดังกล่าวเปิดโอกาสให้ไพร่ที่ไม่พอใจมูลนายสามารถหลบไปอาศัยอยู่กับมูลนายใหม่ได้ อย่างเช่นกรณีไพร่หลวงประเสริฐสุวรรณ กับขุนชำนาญสุนทร นายกองส่วยทองแจ้งว่าเลขไพร่หลวงส่วยทองซึ่งเป็นไพร่ของหลวงประเสริฐ

¹ หจข., ร.5 ม.2.127/4 นอกเมืองนครราชสีมา. (มีนจกม ร.ศ. 103--

ธันวาคม ร.ศ. 105)

² ปิยะฉัตร ปิตะวารณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526), หน้า 29.

สุวรรณ 3 คน และไพร่ของขุนชำนาญสุนทร 4 คน ไทหนีไปอยู่กับหลวงเพชรสงคราม รวม 7 คน

หลวงประเสริฐสุวรรณ ขุนชำนาญ มีเลขน้อย ทั้งส่วยก็ค้างตัวเลขอยู่หลายจำนวน จะละเลยให้ตัวเลขโจทก์ไปอยู่ทางหมวดคางกองไม้โต ไทพระยานครราชสีมากรมการหาตัวหลวงโยธา หลวงเพชรสงคราม มาชำระเอาตัวขุนหมื่นเลข เลขลูกหมู 7 คน ส่งให้หลวงประเสริฐ ขุนชำนาญ ควบคุมและชำระเอาทองคำส่วยคางเกาลองใบส่งให้ครบ ออย่าให้เลขเค็มลูกหมูของหลวงประเสริฐขุนชำนาญโจทก์ไปจากหมวดคางได้ เป็นอันขาดทีเดียว¹

2) การขายตัวลงเป็นทาส

วิธีการแก้ปัญหานี้ของไพร่เมื่อถูกกดขี่มาก ๆ ก็คือการขายตัวลงเป็นทาส มีคดีความของเมืองนครราชสีมารายหนึ่งน่าสนใจ

เงินใจว่าเงินออออำแดงจิมเอออีเผือกบุตรไปขายฝากไว้กับพระพรหมภักดียกกระบัตรผู้ถึงแก่กรรม เงินใจไปช่วยเอออีเผือกมาเป็นเงิน 200 บาท แล้วเงินอออ อำแดงจิมเอออีเผือกไปไว้ ทำให้เงินใจใช้สร้อยไม้ เงินออออีเผือกก็ถึงแก่กรรม²

อนึ่ง สำหรับเงินใจคนนั้นนอกจากจะไต่ตัว"อีเผือก" ซึ่งเป็นทาสของขุนนางผู้หนึ่งออกมาได้แล้ว ยังปรากฏว่าเงินคนนี้ไต่ฟ้องเรียกหนี้สินกับบุคคลต่างๆ เช่น ฟ้องเงินกูเงิน 620 บาท ฟ้องเงินสี่ควี่ที่แทนไฟเสียในบ่อนของเงินใจแล้วหนีไป 160 บาท นอกจากนี้เงินใจก็กับเงินมีชื่อยังไต่เข้าหุนกันกูเงินของพระศรีสมมติบิดาเงินคำ"เป็นเข้ากงสีค้าขายแต่คนเป็นเงินหมื่นบาทไต่ช้านานหลายปี หาส่งคืนเงินคอกเบี้ยพระศรีสมมติไม่"³ จากกรณีของเงินใจนี้นอกจากจะชี้ให้เห็นถึงสภาพสังคมบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนขณะนั้นแล้ว ยังชี้ให้เห็นสภาพเศรษฐกิจว่า มีการค้าขายเป็นอาณานิคมประโยชน์ในบริเวณโคราชแล้ว และการหมุนเวียนของเงินนั้นจะอยู่ในแวดวงของพวกพ่อค้านักธุรกิจที่อยู่ในตัวเมืองตลอดทั้งขุนนางเองก็มีการประกอบธุรกิจทางด้านการเงินด้วย ส่วนในแวดวงของสังคมชั้นล่างคือพวกไพร่-ทาสนั้น ระบบ

¹ หจข., ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการกรมมหาดไทย บอกรับหลวงเมืองนครราชสีมา, วันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 111.

² หจข., ม.2.12ก/1 ใบบอกนครราชสีมา, พระยาสุริยเดโชพิเศษฤทธิ กราบเรียนพลท้าวเจ้าหลานลูกขุน ณ ศาลา จ.ศ. 1246.

³ เรื่องเดียวกัน.

เงินตราที่ช่ายตัวได้สร้างความลำบากให้กับเขาเหล่านั้นมากขึ้น

การแก้ปัญหาของไพร่ด้วยการช่ายตัวลงเป็นทาสนั้นเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น คือเพื่อให้ได้มาซึ่งเงินตราสำหรับใช้ในคราวจำเป็น แต่ทาสเหล่านั้นก็พยายามหาโอกาสที่จะเป็นอิสระด้วยวิธีการต่างๆ บางครั้งเมื่อหมดหนทางที่จะไถ่ถอนตัวเองจริงๆ พวกเขาบางคนก็ใช้วิธีหลบหนีขายเงิน เช่น "ขุนศรีฤาเดช ส่งตัวอู่คุ้ม หาชเงินทองดี ผัวอำแดงสีจัน เดินทางไม่มีหนังสือเดินทาง ทรงศัสสนให้ส่งตัวอู่คุ้มให้ขุนศรีฤาเดชใช้งานเหมือนทาสอยู่ที่บ้านเรือน 3 วัน จึงให้พันโทฯ ส่งตัวอู่คุ้มให้ขายเงินไป"¹ การหลบหนีขายเงินของทาสเป็นการกระทำที่เสี่ยงมาก แต่ถึงกระนั้นก็ยังมียุติพยายามที่จะหลีกเลี่ยงสภาวะการเป็นทาสจากกรณีของ"อู่คุ้ม"นั้น นอกจากจะถูกหัวโทษโดยการให้เจ้าหน้าที่ใช้งาน 3 วันแล้ว เมื่อถูกส่งกลับไปให้ขายเงินแล้วก็เป็นการแน่นอนว่า "อู่คุ้ม" จะต้องได้รับความลำบากแสนเข็ญยิ่งกว่าเดิมอีก พวกนายเงินของทาสเหล่านั้นนอกจากเป็นขุนนางในท้องถิ่นแล้ว ก็มีชาวจีนผู้มั่งคั่ง ซึ่งบางครั้งชาวจีนเหล่านี้ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนางมีศักดิ์นำด้วย

จากสภาพสังคมในระบบศักดินาที่พวกไพร่-ทาสไม่มีอิสระที่จะเดินทางหรือโยกย้ายการทำมาหากินได้ ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงในระบบเศรษฐกิจที่เงินตราได้เข้าไปพ้องพันกับชีวิตของเขาเหล่านั้นมากขึ้น ทำให้แม้กระทั่งทาสเองก็พยายามที่จะไขว่คว้าให้ได้มาซึ่งเงินตราถึงขนาดหลบหนีขายเงินไปทำการค้า

อายลา อายหลาย อายจัน หาชพระนครศรีบริรักษ์หนีไป กลับมาบ้านเรือนได้ ผ่าทางกระรอกแล้งของอินมาควย พระนครศรีบริรักษ์ส่งใส่ ให้เมืองแสนเมืองจัน ไคความว่า อายเบตผู้รายไปลักเงินกรมเมืองที่ตะรางไคเงิน 1 ซึ่ง 3 คำสิง ไคมาชวนอายลา อายหลาย อายจันหนีไป อายลา อายหลาย อายจันก็หนีไปควยกัน ไปเที่ยวค้าขายมีกำไรจึงไคซื้อของมา หาไคความว่าเกี่ยวข้องกับผู้รายไม...²

ภาวะของราษฎรในการเสียส่วยและสิ่งของเพื่อที่จะไคไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานในแต่ละปีนับว่าเป็นภาระที่หนักมาก การแก้ปัญหาโดยการหลบหนีจากมูลนายเดิมแล้วไปพึ่งพิงมูลนายใหม่ซึ่งอาจจะให้ความมั่นคงปลอดภัยกับชีวิตมากกว่าจึงมีอยู่เสมอ การแก้ปัญหา

¹ หนช., ร.5 ม.46/1 หนังสือราชการกรมมหาดไทย บอกรับหลวงเมืองนครราชสีมา, วันที่ 13 เมษายน ร.ศ. 111.

² เรื่องเดียวกัน.

อีกอย่างหนึ่งคือการขายตัวลงเป็นทาส ซึ่งก็ประสบความสำเร็จไม่น้อยไปกว่าการเป็นไพร่

3) การหลบหนี

นอกจากการแก้หนี้ด้วยการเปลี่ยนมุลนาย และการขายตัวลงเป็นทาสแล้ว การแก้หนี้หาอีกอย่างหนึ่งก็คือการหลบหนีไปซ่อนอยู่ตามป่า

หลวงกระเวนรักษาโทษ จับอายุแก้วส่งมาว่าเป็นผู้ร้ายชุมซ่อนนอนอยู่ในป่าริมฝั่งลำมูล แผลกประหลาด ตามใหลการวาทานอยู่หัวเรศ บ้านเมืองเกิดความอดอยาก ไม่มีเงินจะซื้อ อายุแก้วพาบุตรภรรยาไปหาหมักกลอยที่ต่ง พบขุนคานจิ้งจับตัวส่งเข้ามา ทรงศรัทธินว่าไปมาไม่มีหนังสือของกำนันผู้ใหญ่บ้าน...ให้จำคุกไว้ เมื่อมีผู้ใดมารับรองมันคงเป็นหลักฐาน ก็ให้ทำประกันทานบลาไป¹

จากกรณีของอายุแก้วนี้เป็นตัวอย่างหนึ่งของระบบเงินตราที่เข้าไปมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของไพร่ส่วนหนึ่ง การที่อายุแก้วใหลการว่า "เกิดความอดอยาก ไม่มีเงินจะซื้อ" นั้น หมายถึงอิทธิพลของเงินต่อการดำรงชีพว่า ระบบเงินตราเริ่มเข้าไปมีบทบาทต่อชีวิตของคนในวงกว้างขึ้นแล้วภายหลังเบาริง แต่การหลบหนีไปซ่อนอยู่ตามป่าของ "อายุแก้ว" นั้น หมายถึงการไม่มีเงินจะเสียให้กับรัฐ ประกอบกับความล้มเหลวในการผลิต และศรัทธินใจใหลวิธีการหลบหนีเป็นการแก้หนี้หา

4) การลักขโมยเพื่อเลี้ยงตัวเอง

เมื่อราษฎรประสบความอดอยากไม่ว่าจะเนื่องมาจากสาเหตุใดก็ตาม วิธีการหนึ่งที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนใช้ก็คือ การลักขโมยเล็กน้อย การลักขโมยดังกล่าวมิใช่การประพฤติเชิงโจรที่ถือการลักขโมยเป็นอาชีพ แต่เป็นการขโมยเพื่อให้ตนเองสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ในยามขาดแคลนเท่านั้น จากกรณีศรัทธินความลักขโมยที่จะกล่าวถึงต่อไป นี้ จะเป็นตัวอย่างของการลักขโมยเพื่อเลี้ยงตัวเอง

นายอัครใจห้อย หัวาเวลากลางคืนอายุโฮมอายุเนนลักเอาขุ่น กล้ายไป อายุโฮมอายุเนนใหลการสารภาพ...ใหลเอาตัวอายุโฮมอายุเนนจำไว้ใหลราชการ 3 เดือน...

นายเอี่ยมใจห้อย หัวาเวลากลางคืนอายุบุกไปลักเกี่ยวเอาข้าวรวงในนาของกำนันเอี่ยมสองฟ่อน อายุบุกใหลการสารภาพ...ใหลเอาอายุบุกจำไว้ใหลราชการ 2 เดือน

¹ เรื่องเดียวกัน

นายอุทัยใจ หาวา เวลากลางคืนอายุพุ่มไปลักเกี่ยวเอาเข้ารวงนายอุทัยประมาณ
ดึ่งหนึ่ง อายุพุ่มให้การสารภาพ...ให้เอาอายุพุ่มจำไว 2 เดือน...

นายคงใจ หาวา เวลากลางคืนอายุเชื่อมไปลักเอาเข้าเปลือกนายคงดึ่งหนึ่ง
อายุเชื่อมให้การสารภาพ...ให้เอาอายุเชื่อมจำไวใช้ราชการ 2 เดือน...

นายรังใจ หาวา เวลากลางคืนอายุม่วงไปลักเกี่ยวเอาเข้ารวงนายรังดึ่งหนึ่ง อายุ
ม่วงให้การสารภาพ...ให้เอาตัวอายุม่วงจำไวใช้ราชการ 3 เดือน...

นายหมาใจ หาวา เวลากลางคืนอายุอินไปลักเอาเข้ากล้านายหมา 30 กำ
อายุอินให้การสารภาพ...ตัดสินให้เอาตัวอายุอินจำไวใช้ราชการ 3 เดือน

นายยังใจ หาวากลางคืนมีอายุผู้ราชของเขาลักเอาเข้า 2 ดึ่ง ปลาร้าใหญ่หนึ่ง
ไซปลาใหญ่หนึ่ง ของนายยังไป นายยังจับได้เขาดึ่งหนึ่งในส่วนอายุสิ่งๆให้การรับว่า
ได้ไปลักเอาเข้าเปลือก 2 ดึ่ง ปลาร้าใหญ่หนึ่ง ไซปลาใหญ่หนึ่ง ของนายยัง กรมการ
ปรึกษาแลหลายพระหัตถ์ ก็ให้ปรับโทษอายุสิ่ง แล้วให้อายุสิ่งหาเงินเสียยังหาได้ไม่¹

การลักขโมยคังกรณีข้างต้นนี้จะไม่ใช้การเป็นโจรโคขอาชัพ หากแต่เป็นการ
แก๊งหากการดำรงชีวิตเพื่อความอยู่รอด คือเมื่อการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองขาดแคลนไป ก็
ลักขโมยเพื่อที่จะมาเสริมส่วนที่ขาดไปเท่านั้น

ความเดือดร้อนของราษฎรที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับภาระใน
การที่จะต้องเสียผลผลิตส่วนเกินให้กับรัฐ เพราะการผลิตในระบบเศรษฐกิจเพื่อเลี้ยงตัวเอง
ของราษฎรนั้นจะเพียงพอในการเลี้ยงครอบครัวหรือชุมชนเล็กๆนั้น แต่การเก็บเกี่ยวส่วน
เกินของรัฐนั้น ได้เข้าไปกระทบความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิตของราษฎรเหล่านั้น
ทางออกของเขาเหล่านั้นจึงเป็นไปในวิธีการต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะเป็นความลำบากเพียงใด ราษฎรก็มักจะเลือกเอาการ
การเสียเงินมากกว่าที่จะถูกนำตัวไปใช้งานหลวง เพราะการถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้งานหลวง
นั้นจะได้รับความลำบาก ต้องห่างไกลครอบครัว และยังเสียเวลาในการผลิตอีกด้วย แต่ก็ยังมี
มีการเกณฑ์แรงงานในกรณีพิเศษที่ราษฎรไม่มีทางเลือกเสียได้ เช่น ในราชการสงคราม
หรือราชการเร่งด่วนอื่นๆ

2. ภาระในการถูกเกณฑ์แรงงาน

การเกณฑ์ดังกล่าวนี้มีทั้งการเกณฑ์แรงงานคนและการเกณฑ์ที่เป็นทรัพย์สินของ
ตลอดจนสัตว์พาหนะ

¹ เรื่องเดียวกัน.

...ไพร่ในแต่ละหัวเมืองมีการระหนึ่กเบาในการถูกเกณฑ์แรงงานไม่เท่ากัน ไพร่ที่อยู่หัวเมืองไกลเคียงกับเมืองหลวงหรือในหัวเมืองชั้นนอกที่ไม่ห่างไกลนัก จะได้รับการเกณฑ์แรงงานมากกว่าไพร่ในหัวเมืองห่างไกล ไพร่จึงนิยมที่จะอพยพไปอยู่หัวเมืองที่อยู่ใกล้ๆ เพื่อให้รอดพ้นจากการเกณฑ์แรงงาน...¹

สำหรับไพร่ในหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน คือหัวเมืองที่ขึ้นกับเมืองนครราชสีมา นั้น จะถูกเกณฑ์แรงงานตลอดจนทรัพย์สินของหนักกว่าหัวเมืองอื่นๆ ในบริเวณที่ราบสูงของสยามขณะนั้น สาเหตุเนื่องมาจากหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นอยู่ใกล้กรุงเทพฯ กว่าเมื่อมีราชการเร่งด่วนไพร่ในบริเวณนี้จะถูกเกณฑ์ด้วย เช่น พิธีพระเมรุที่กรุงเทพฯ เป็นต้น สาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเป็นศูนย์กลางของการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่างๆ ในบริเวณที่ราบสูงของสยามทั้งหมด เมื่อมีเหตุการณ์ไม่สงบทางการเมือง โดยเฉพาะภาวะสงครามหรือการกบฏต่างๆ ในบริเวณหัวเมืองลาว เช่น ศักข่อในตอนต้นของสมัยรัชกาลที่ 5, วิกฤตการณ์ร.ศ. 112 และการปราบกบฏผู้มีบุญ ในปีพ.ศ. 2445 ไพร่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนจะถูกเกณฑ์ในราชการสงครามทุกครั้ง นอกจากนี้เมื่อมีข้าราชการจากกรุงเทพฯ มาตรวจราชการในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนหรือหัวเมืองลาวอื่นๆ ไพร่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนจะต้องถูกเกณฑ์ส่งข้าราชการของกรุงเทพฯ อยู่เสมอ

2.1 การเกณฑ์ในราชการสงคราม

2.1.1 ศักข่อ

ในปีพ.ศ. 2418 โค้กเกิดมีศักข่อขึ้นในดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และนำไปสู่การเสียดินแดนสิบสองจุไทยในปีพ.ศ. 2431 ให้กับฝรั่งเศสนั้น สยามได้เข้าสู่สงครามกับพวกข่อหลายครั้ง² ไพร่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนภายใต้การนำของเจ้าเมืองนครราชสีมาว่ามีบทบาทสำคัญ โดยร่วมกับกองกำลังจากกรุงเทพฯ และจากหัวเมืองลาวอื่นๆ ภาระในการ

¹ปิยะฉัตร ปิตะวารณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453, หน้า 110.

²นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การปราบข่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2509), หน้า 117.

ถูกเกณฑ์ของไพร่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนครั้งนี้นับว่าหนักและยาวนานมากกว่าการเกณฑ์ในราชการสงครามหรือราชการเร่งด่วนครั้งใดๆ ไร่นาจึงถูกปล่อยให้รกร้างเป็นจำนวนมาก ไพร่ส่วนหนึ่งต้องหนีกลับมาเนื่องจากเกิดไข้ระบาดอย่างหนัก และที่เสียชีวิตไปก็มีเป็นจำนวนไม่น้อย

เริ่มตั้งแต่ปีพ.ศ. 2418 เมื่อทางกรุงเทพฯพราบชาวศึกช้อทางชายแดนด้านหนองคายนั้น เมืองนครราชสีมาได้รับคำสั่งให้เกณฑ์ผู้เตรียมพร้อมไว้เพื่อช้อจะยกมาตีด้านหนองคายและโพนพิสัย ให้พระยานครราชสีมา "เบิกเงินต่อเสนาเมืองนครราชสีมา ช้อเข้าใส่ฉางขึ้นไว้ให้พอจับจ่ายราชการ"¹ และโปรดฯให้ "เกณฑ์คนตามระยะทางนายไพร่กองละสิบคนชั่วทางวันหนึ่ง ตั้งแต่เมืองนครราชสีมาลงมาจนถึงเขตแดนเมืองสระบุรี"² ครั้นเมื่อภาวะสงครามครั้งเตรียมมากขึ้นจึงโปรดเกล้าฯให้

เกณฑ์กองทัพเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น เจ้าเมืองกรมการพระหลวงขุนหมื่นไพร่ 5000คน พร้อมค่ายเครื่องศาตราวุธกระสุนดินดำไพร่พร้อมเสร็จ แล้วให้พระยานครราชสีมาเป็นแม่ทัพรับยกขึ้นไป...เมืองหนองคายให้หันหวงมี แล้วให้พระยาปลัดพระบรมราชบรรหารหุอยู่รักษาเมือง เกณฑ์ไพร่และเครื่องศาตราวุธกระสุนดินดำเตรียมไว้กับบ้านเมือง..³

กองทัพของเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้นยกขึ้นไปถึงหนองคายขณะที่พวกช้อยกมาถึงเวียงจันทน์ เจ้าเมืองเวียงจันทน์และกรมการแตกทัพลงมา ท้าพระยามหาอำมาตย์ (ขึ้น กลยาณมิตร) และท้าพระยานครราชสีมา จึงช่วยสกัดมิให้ราษฎรแตกหนีไปมากนัก⁴ อย่างไรก็ตาม ในการทำสงครามกับช้อครั้งนั้นปรากฏว่าไพร่ของกองทัพเมืองนครราชสีมาได้สร้างวีรกรรมในการรบโดยตีพวกช้อกลับไปเวียงจันทน์ แต่"ไพร่พลเมืองนครราชสีมาและพวกลาว"⁵ ก็ถูกยิงตายไปหลายคน

¹ หจช., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1237 เรื่อง เมืองนครราชสีมาให้เบิกเงินเสนาจจัดช้อเข้าขึ้นฉางไว้

² เล่มเดียวกัน, เรื่อง เมืองนครราชสีมาให้เกณฑ์คนตั้งกองรับช้อราชการทัพ.

³ เล่มเดียวกัน, เรื่อง ให้เกณฑ์คนและช่างส่งหมื่นทัพเสนา.

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การปราบช้อ...", หน้า 117.

⁵ เรื่องเดียวกัน.

การทัพศึกกับพวกขอมได้ยุติลงเพียงเท่านั้น พวกขอมได้กลับเข้ามามีอิทธิพลที่เวียงจันทน์และหนองคายอีก และกองทัพของเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการทัพศึกครั้งนี้ก็ต้องรับภาระหนักต่อไป ถึงกระนั้นในปีพ.ศ. 2426 เจ้าเมืองนครราชสีมาก็ยังถูกตำหนิจากทางกรุงเทพฯว่าละเลยในราชการทัพ

ไม่เจ็บร้อนด้วยราชการแผ่นดิน... อนึ่งให้พระยานครราชสีมาแต่งกรมการที่มั่นคงออกตรวจชาวในแขวงเมืองนครราชสีมาเมืองขึ้นมีอยู่มากน้อยเท่าใดให้เกณฑ์ขอแรงลงไปรับราชการในกองทัพครั้งนี้ให้สิ้นเชิง ให้ไต่จำนวนช้าง 200 ช้าง มา 200 มา และเกณฑ์ไพร่พลเครื่องศาสตราวุธ หล่อเทียนโศดางทำบายศรีสำรวมเตรียมการไว้กับบ้านเมืองให้พร้อมเสร็จ เรงรับมีรับบอกแต่งกรมการคุมช้าง แลมอบถวายสำหรับช้างลงไปให้ถึงเมืองสระบุรีในเดือน 12 ขึ้นสองค่ำสามค่ำให้ทันกำหนดจงได้... แล้วให้พระยานครราชสีมาเร่งเอาเงินแทนส่วยต่างๆ ในเมืองนครราชสีมาเมืองขึ้น จักซื้อเสบียงอาหารขึ้นฉางไว้ให้พอจ่ายราชการ และให้เกณฑ์กรมการขุนหมื่นไพร่พลกล้าหนักรับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ซึ่งสำเร็จราชการกรมมหาดไทยแทนทัพใหญ่ในเมืองนครราชสีมาแห่งหนึ่ง ปลุกทำเนียบรับพระยาราชวราวุธทัพหน้าแห่งหนึ่ง กับตำหนักที่ประทับทำเนียบพักรอนพักแรมตามระยะทางแลกลางทางคอเขตแขวงเมืองบัวชุม เมืองสระบุรี พระยากลางพระยาเย็นตลอดขึ้นไปสิ้นเขตแขวงเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น...¹

ภาวะต่างๆมากมายดังกล่าวแล้วล้วนตกเป็นของไพร่ซึ่งเป็นแรงงานผลิตที่สำคัญ และในการเกณฑ์ต่างๆนั้นยังมีการฉ้อราษฎร์บังหลวงเกิดขึ้นด้วย เพราะทางกรุงเทพฯไต่ยาอยู่เสมอถึงการฉ้อโกง

...ให้กำชับห้ามปรามกรมการผู้ซึ่งจะไปสำรวจเกณฑ์ข้างนั้น อย่าให้คิดหาผลประโยชน์ลงเอาเงินกับเจ้าของช้าง บิดบังช้างมาหลอกลวงโศดางไว้เป็นอันขาด ถ้ามีใจหมิ่นมาว่ากล่าวกรมการคนใดลงเอาเงินแก่เจ้าของช้าง บิดบังช้างไว้ ฎาราชการคนใดเลือกใส่ช้างไปให้เป็นที่เสียราชการอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตี พิจารณาไต่ความจริงจะให้ทำโทษตามอาญาศึก โทษแรง...²

การเกณฑ์ในภาวะสงครามเช่นนี้เป็นไปอย่างหนักหน่วงและเด็ดขาดมาก และแม้ว่าการฉ้อราษฎร์บังหลวงนั้นจะถูกพิจารณาโทษตาม "อาญาศึกโทษแรง" ก็ตาม แต่การ

¹ ใหจช., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1245 เรื่อง เมืองนครราชสีมา ให้แต่งกรมการขึ้นไปสืบราชการทัพขอ.

² เรื่องเดียวกัน.

ทุจริตในการเกณฑ์ทังกล่าวก็ยังมิอยู่โดยทั่วไป นายทิม สุขยาง ซึ่งโคกติดตามไปในราชการ
 ทฬเพื่อปราบฮ้อในปีพ.ศ. 2418 ผู้เขียน"นิราศหนองคาย" โคกพรรณำถึงการทุจริตของพวก
 ข้าราชการในการซื้อเสบียงกองทัพที่สัว แขวงเมืองนครราชสีมา โดยเที่ยวอ้างอาญาทัฬ
 เก็บข่าวสารจากประชาชนทุกครัวเรือนแทนที่จะซื้อ แล้วนำข่าวสารนั้นมาขายให้แก่กองทัพ
 นายทิมโคกเขียนไว้ในนิราศหนองคายว่า

ยังมีผู้มาฟ้องร้องเจ้าคุณ	ว่ากรมการท้าวขุนชั้นในแขวง
ด้วยข่าวสารซื้อหาราคาแพง	ใจโกงแกล้งเก็บข่าวสารทุกบ้านเรือน
ว่าจะไปจำแนกแจกกองทัพ	ทำสับปรับโกงใหญ่ใครจะเหมือน
คิดเบียดเบียนผ่นไพรโทแซ่เขื่อน	อ้างป้ายเปื้อนกองทัพอับประมาณ ¹

นอกจากการทุจริตของข้าราชการในการซื้อเสบียงกองทัพแล้ว ยังมีการทุจริต
 ในการเกณฑ์พาหนะที่ใช้ในกองทัพจากประชาชน ซึ่งเรื่องนี้เกิดขึ้นที่เมืองนครราชสีมา
 จาก"นิราศหนองคาย" นายทิม เขียนไว้ว่า

หลวงภักดียกกระบิตรคนจัดเจน	จึงกะเกณฑ์หมายไปไม่ฉงน
แล้วเร่งเกณฑ์เกวียนช้างโคตต่างคน	หัวเมืองบนสมทบทัฬให้ฉับพลัน
กรมการเร่งรัดจัดมาส่ง	ไม่ไหลหลงรับรวดการกวาดชน
ต้องรีบรัดจัดมาให้ทัน	บ้างผอนผ่นหากินจิตยั้งดี
ราษฎรทมิช้างโคตต่างเกวียน	บ้างถูกฝืนด้วยนำช้างโคตต่างหนึ
ราษฎรยบเขินบ้างเงินมี	เสียให้ทัฬกรมการทานผู้เกณฑ์
กรมการโคกที่ตีใจหาย	ผู้จัดจ่ายหนาแดงเป็นแสงเสน
โคกเงินทองของตระการชานกระเซ็น	ด้วยจัดเจนคอยฉ้อพอสบาย
ที่เกวียนคัมคังไม่ส่งให้	ยักยอกไวซ่อนเร้นไม่เห็นหาย
ให้แต่เกวียนจวนจกหักหลาย	โคกเกือบตายผอมเต็มทมิแต่โครง ²

นอกจากความเดือดร้อนจากการถูกเกณฑ์ทังกล่าวแล้ว ยังปรากฏว่าไพร่พลที่
 ยกไปคราวนี้เกิดโรคระบาดขึ้นในหมู่ทหาร ลมตายเป็นอันมาก และหลังจากนั้นเพียงสองสาม
 เดือนเมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงเขตเมืองหนองคายริมฝั่งแม่น้ำโขง ทหารที่นำไปด้วยทั้งหมด
 ก็เหลือเพียงครึ่งเดียวเท่านั้น³ ประกอบกับเสบียงอาหารก็ขัดสน ทางกองทัพจึงขอ

¹ สัทธิ ศรีสยาม, นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกลืม, หน้า 67-68.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 68-69.

³ นธิ เอียวศรีวงศ์, "การปราบฮ้อ...", หน้า 120-121.

อนุญาตยกทัพลงมาโคราชเพื่อทำไร่นาหาเสบียงอาหารอีก ซึ่งปรากฏว่าไม่โปรดอนุญาต และบอกว่าการกระทำเช่นนั้นเป็นความผิด!

ในภาวะสงครามข้อครั้งนี้ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและหัวเมืองลาวอื่นๆเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกณฑ์คนและทรัพย์สินนั้น หัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนับว่ารับภาระมาก เนื่องจากเป็นกำลังสำคัญของราชการครั้งนี้ และผู้รับภาระมากก็คือไพร่และครอบครัวซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการผลิตต้องถูกเกณฑ์ไปราชการสงคราม ต้องถูกเกณฑ์ทั้งกำลังคนและทรัพย์สินสิ่งของ การทำมาหากินตลอดจนสินค้าต่างๆ ต้องลดจำนวนลง

2.1.2 วิกฤติการณ์ร.ศ. 112

วิกฤติการณ์ทางการเมืองที่มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนที่สำคัญอีกครั้งหนึ่งคือ วิกฤติการณ์ร.ศ. 112 ซึ่งเป็นกรณีพิพาททางชายแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งนำไปสู่การเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ถึงแม้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวจะมีไคยัคเขือกินเวลานาน และก็ไม่ถึงกับใช้กำลังทหารเข้ารบพุ่งเหมือนกับคราวศึกฮ่อ แต่เหตุการณ์ดังกล่าวก็ทำให้หัวเมืองต่างๆบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนต้องกะเกณฑ์กำลังคนและเสบียงอาหารเพื่อเตรียมรับสงครามที่อาจจะเกิดขึ้นทางชายแดนที่ติดกับเขตแดนของฝรั่งเศส

... หังสินเป็นคนที่ได้เกณฑ์มาอยู่ และส่งไปลุยหนองคายรวม 4000 คนเศษ คิดควยเกล้าว่าคนซึ่งยังเหลือนอกจากเกณฑ์ก็ยังมีพอเลือกเอาแต่ที่ฉกรรจ์แท้ไค้อีกสัก 6000 คนก็ไค้ แต่เห็นควยเกล้าว่าจะต้องรับพระราชทานเลือกจัดไว้ให้อยู่ที่บานตามทำเลเป็นหมู่ๆ จะไค้ช่วยครอบครัวห่านา เมื่อมีการหนักหนาจึงเรียกสมทบกันเขาเป็นกองๆ ควยว่าเป็นหาฝนจะไค้ แต่มามีขันตั้งนี้ราษฎรก็ต้องตกคั้นบาง แลซาพระพุทธเจ้าเห็นเขากลาในนาที่ราษฎรเคยทำก็บางตามาก ประมาณทำเต็มที 8 ส่วน ไค้เห็นหัวแต่สัก 1 ส่วนเท่านั้น เพราะทางบน (หมายถึงหัวเมืองบนที่ราบสูงทั้งหมด) นั้น ผู้หญิงไม่หัดไค้ไค้เสียเลยควย ซาพระพุทธเจ้าไค้สั่งให้อำเภอกำนันอธิบายให้ราษฎรทำนาคควยว่าทำไค้ดีกว่าไมทำ ควยว่าตัวจะต้องเกณฑ์ตามต้อง

1 หจข., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1237 เรื่องเมืองนครราชสีมา ให้เกณฑ์กรมการเตรียมไว้กับบ้านเมือง.

เกณฑ์ก็ดี ถ้าเกณฑ์กลับบ้านก็จะไค้มาเก็บเกี่ยว ถ้าไม่มีพันบุตรภรรยาที่จะไค้เก็บ
เกี่ยวซื้อขายเลี้ยงกัน...¹

กรณีพิพาทครั้งนั้นนครราชสีมาได้กลายเป็นฐานกำลังสำหรับเตรียมพร้อมที่จะส่งไป
ป้องกันฝรั่งเศส ทางชายแดนค้ำหนองคายลงมาจนถึงอุบลฯ มีการตระเตรียมกำลังคนและ
เสบียงอาหารไว้เป็นจำนวนมาก ตลอดจนมีการปรับปรุงเมืองนครราชสีมาให้เป็นเมือง
ยุทธศาสตร์สำหรับป้องกันฝรั่งเศสหากจะมีการรุกเข้ามา การเตรียมการดังกล่าวได้มีการ
เกณฑ์แรงงานและทรัพย์สินจากราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเป็นจำนวนมากที่ส่งไปมณฑล
ลาวพวนที่หนองคาย และมณฑลลาวท้าวที่อุบลฯ และไพร่พลที่เหลือก็ต้องเตรียมพร้อมอยู่ที่
นครราชสีมา

นอกจากนี้บรรดาพ่อค้าชาวจีนที่อยู่ในเมืองนครราชสีมา ยังได้เรียโรเงินช่วยราชการ
แผ่นดินในวิกฤตการณ์ครั้งนี้ รวม 62 คน เป็นเงิน 4,465 บาท² (ปรคศภาคผนวก ค)

ผลกระทบจากการถูกเกณฑ์ของพวกไพร่ในวิกฤตการณ์ครั้งนี้จะเห็นได้จากจำนวน
เงินผลประโยชน์ที่เก็บได้จากราษฎรในปีร.ศ. 112 ซึ่งปรากฏว่าจำนวนเงินดังกล่าวลดลงมาก
เช่น ภาษีอากร ส่วย ตลอดจนสินค้าของป่าที่ส่งลงไปยังกรุงเทพฯ ผลกระทบนี้มีมาถึง
ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) ซึ่งในปีนี้มีผลผลิตจากท้องถิ่นที่ส่งลงไปกรุงเทพฯ และที่มีการแลกเปลี่ยนกัน
ในท้องถิ่นบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนกลับน้อยกว่าปี ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) เสียอีก
ซึ่งเป็นผลมาจากในปีแรกภายหลังวิกฤตการณ์ร.ศ. 112 นั้น ชาวนาเพิ่งจะพ้นจากการถูก
เกณฑ์และเริ่มลงมือทำการผลิตเพื่อชดเชยกับความขาดแคลนในปีที่ผ่านมา และไม่มีเวลา
ผลิตสินค้าท้องถิ่นเพื่อจำหน่ายไค้มากนัก ทำให้จำนวนสินค้าพื้นเมืองที่ซื้อขายกันในท้องถิ่น
และที่ส่งลงไปกรุงเทพฯ มีมูลค่าน้อยที่สุดในปีร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) แต่น่าสังเกตว่า
เงินส่วยที่รัฐบาลเก็บไปจากราษฎรนั้นลดลงเฉพาะปี ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) เท่านั้น

¹ หจข., ร.5 ม.46/7 เรื่อง กรมหมื่นสรรพสิทธิเสด็จขึ้นไปเมืองนครราชสีมา
ศก 112, วันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

² หจข., ร.5 ม.46/7 เรื่อง กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จขึ้นไปเมืองนครราชสีมา
ศก 112 และพระหลวงกรมการราษฎรออกเงินทูลเกล้าฯถวายในการแผ่นดิน,
วันที่ 29 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

เพราะโพรตจะถูกเกณฑ์แทนการเสียส่วยมาก แต่พอขึ้นปี ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) ปริมาณเงินส่วยกลับเพิ่มขึ้น แสดงว่าภายหลังภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 แล้ว ชวนากลับภูมิลำเนา เริ่มทำการผลิตตามปกติยังมีพื้นที่จะได้ผลผลิตก็ต้องรับภาระในค้ำส่วยและภาษีอากรตามปกติ

ตารางที่ 2 จำนวนเงินส่วย ภาษีอากร และมูลค่าสินค้า ปี พ.ศ. 2435-2439.

ปีร.ศ.	ปีพ.ศ.	เงินส่วย			เงินภาษีอากร บาท	สินค้าในโคราชและ ส่งลงกรุงเทพฯ		สินค้าจากกรุงเทพฯ	
		บาท	สต	เบี้ย		บาท	อีรุ	บาท	อีรุ
111	2435	23,436	80	40	28,430	1,056,871	52	1,118,234	56
112	2436	6,015	62	32	*	567,651	16	1,119,844	24
113	2437	10,194	-	-	*	476,058	24	1,000,404	32
114	2438	10,784	-	-	*	* *		* *	
115	2439	-	-	-	96,372				
รวม		50,433	53	8					

ที่มา : หจข., ร.5 ม.2.14/65 รายงานประจำศก 114 รายงานการบัญชีราชการ
ในมณฑลนครราชสีมาของพระยาประสิทธิ์ศัลยการ, วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 115

* สำหรับจำนวนเงินภาษีอากรนั้นมีรายงานที่ "ในศก 112, 113, 114

ได้เงินเพิ่มขึ้นโดยลำดับ"¹

* * สำหรับจำนวนสินค้าในปี ร.ศ. 114 นั้นมีรายงานที่ "การสินค้าในศก 114
เจริญขึ้นกว่าศก 113 ราคาสูงขึ้นกว่าทุกอย่าง"²

¹ หจข., ร.5 ม.2.14/65 รายงานประจำศก 114 รายงานการบัญชีราชการ
ในมณฑลนครราชสีมาของพระยาประสิทธิ์ศัลยการ, วันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 115.

² เรื่องเดียวกัน.

ชายจรรยาเห็นว่า เป็นกำลังสำคัญในการผลิต เมื่อรู้ว่าตัวเองจะต้องถูกเกณฑ์ หรืออาจจะถูกเกณฑ์ ก็พากันปล่อยหน้าที่ส่วน ฯลฯ ใหวางเปล่าเพราะขาดกำลังใจที่จะทำการผลิตให้เกิดประโยชน์ ความจริงผู้หญิงก็สามารถที่จะทำการผลิตได้ แต่งานบางอย่างผู้หญิงก็ไม่ถนัดเพราะเป็นงานของผู้ชายโดยตรง เช่น การไถนา ซักดิน งานจักรสาน ตลอดจนการสร้างและการซ่อมเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต ซึ่งงานเหล่านี้ล้วนแต่เป็นงานของผู้ชายทั้งสิ้น

นอกจากการเกณฑ์ในคราวศึกช่อและวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 แล้ว ยังมีภาวะสงครามในหัวเมืองแถบนี้คือ คราวเกิดขบถผู้มีบุญภาคอีสานในปี ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) การปราบปรามขบถครั้งนี้ใช้เมืองนครราชสีมา เป็นฐานสำคัญในการปราบ เช่นเดียวกับภาวะสงครามในคราวก่อนๆ เพียงแต่ศึกครั้งนี้เป็นศึกที่ไม่ใหญ่โตมากนัก และการปราบปรามก็เสร็จสิ้นลงในเวลาอันรวดเร็ว เพราะถึงช่วงนี้ทางกรุงเทพฯ ได้เข้าจัดการปกครองหัวเมืองแถบนี้ได้ค่อนข้างจะมั่นคงแล้ว กองกำลังที่ใช้ในการปราบขบถครั้งนี้เป็นกำลังหลักคือกองทหารแบบใหม่ที่ก่อตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 นี้ ทางรถไฟสายนครราชสีมาที่เพิ่งจะเปิดได้ 2 ปีได้ลำเลียงทหารจากกรุงเทพฯ มาสมทบกับกองกำลังที่โคราชและกำลังในหัวเมืองมณฑลอีสาน ทำให้การปราบปรามเสร็จสิ้นลงโดยรวดเร็ว

2.2 การเกณฑ์ในราชการเร่งด่วนอื่นๆ

นอกจากการเกณฑ์ในราชการสงครามดังกล่าวแล้ว เมื่อมีราชการเร่งด่วนอื่นๆ ไพร่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็จะถูกเกณฑ์ด้วย เพราะหัวเมืองบริเวณนี้อยู่ใกล้กรุงเทพฯ มากกว่าหัวเมืองในที่ราบสูงส่วนอื่นๆ และหัวเมืองบริเวณนี้ก็ถือว่าเป็นหัวเมืองชั้นในด้วย เมื่อเทียบกับหัวเมืองลาวและเขมรอื่นๆ

...แม่แต่ในยามสงบ ชาวหน้าที่เคราะห์ร้ายบางคนก็อาจถูกเรียกให้มาทำงานนอกเหนืองานปกติได้ ยกตัวอย่างเช่น ปี 1813 [พ.ศ. 2356] รัฐบาลเรียกเกณฑ์ไพร่จำนวนมากจากโคราชไปยังจันทน์ บริเวณลาวและอีสาน เพื่อมาซักดินเปลี่ยนทิศทางของแม่น้ำเจ้าพระยาที่อ่างทอง แต่โครงการนี้ล้มเหลว

¹ евич บรูส จอห์นสัน, สังคมชนบทและเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับข้าวในประเทศไทย ค.ศ. 1880-1930, แปลโดย ปรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม และคนอื่นๆ (เชียงใหม่: หองจำหน่ายหนังสือ สำนักหอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2528), หน้า 8. [ม.ป.ห.]

ในปีพ.ศ. 2411 ภายหลังจากการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ใ้มีการเตรียมงานพระเมรุ และมีการเกณฑ์ "หนอง ชุนหมื่น ไพร" เป็นจำนวนมาก เพื่อชักลากเสาพระเมรุ และเมืองสระบุรีต้องเกณฑ์เสาใหญ่กว่าเมืองอื่นๆ งานนี้มีคำสั่งให้เมืองนครราชสีมาเกณฑ์คนไปช่วยด้วย

จำนวนชุนหมื่นไพรอยู่ที่เมืองนครราชสีมาถึง 1000 เศษ ให้พระยานครราชสีมา... บังคับให้ลั่นจำนวนคน อฮาโหบอกจำหน่ายเลกว่าไปเที่ยวหาสะเบียงเหมือนยังครั้งก่อน... แต่เลิกเมืองนครราชสีมา แลเมืองขึ้น... จะต้องขอแรงผลัดเปลี่ยนกันลงไปทำพระเมรุ ณ กรุงเทพฯ เคือนละ 1000 คน ให้พระยานครราชสีมาคิดผลัดเปลี่ยนรายเดือนไว้ให้พร้อม...¹

การพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้เสร็จลงโดยรวดเร็ว การเกณฑ์เพื่องานดังกล่าวกระทำติดต่อกันเป็นเวลานาน จนถึงปีพ.ศ. 2412 การเกณฑ์ก็ยังดำเนินต่อไปอีก เนื่องจาก"...การพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนี้เป็นการใหญ่..."² พวกไพร่หลวงและไพร่หัวเมืองต่างก็ถูกเกณฑ์กันจนหมดแล้ว และพวกเลิกไพร่ธรรมดาในบริเวณนี้ก็คงจะถูกเกณฑ์จนหมดแล้ว จึงต้องขอเกณฑ์ชุนหมื่นที่รับหนังสือพิมพ์คุมสัก ซึ่งตามปกติพวกนี้จะได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์

แลชุนหมื่นเมืองนครราชสีมาแลเมืองขึ้นซึ่งรับหนังสือพิมพ์คุมสักก็มีอยู่มาก ไม่ได้ต้องกะเกณฑ์แลทำการสิ่งใด ให้ขอลงชุนหมื่นผลัดเปลี่ยนกันลงไปช่วยทำการพระเมรุสักครั้งหนึ่ง เหมือนอย่างการพระเมรุใหญ่แตกอนมา ให้พระยานครราชสีมาพระยาปลัดกรมการ เกณฑ์ชุนหมื่นเมืองนครราชสีมาเมืองขึ้นซึ่งรับหนังสือพิมพ์คุมสักผลัดเปลี่ยนกันลงไปช่วยทำการพระเมรุ (3 ผลัดๆละ 500 คน) ให้มีมีทพราแลเสบียงอาหารให้พร้อมทุกคน ให้มีนายคุมลงไปจ้งทุกหมวด...อย่าให้ชุนหมื่นขาดจากจำนวนเกณฑ์ไปแต่จำนวนหนึ่งใดเป็นอันชาติเดียว...³

นอกจากพระราชพิธีพระเมรุครั้งนี้แล้ว เมื่อมีพิธีพระบรมศพของเจ้านายองค์สำคัญๆ ไพร่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็จะได้รับการเกณฑ์ด้วยทุกครั้ง เช่น คราวการพระศพสมเด็จพระ

¹ หจข., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1229-1230 เรื่อง เมืองนครราชสีมาเกณฑ์เลกลากเสาพระเมรุ จ.ศ. 1230.

² หจข., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1230-1231 เรื่อง เมืองนครราชสีมาให้เกณฑ์ชุนหมื่นซึ่งรับหนังสือพิมพ์คุมสักลงไปทำการพระเมรุ จ.ศ. 1231.

³ เรื่องเดียวกัน.

พระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์

จึงทรงพระดำริว่า การพระศพใหญ่ที่เสวยมีมาแต่ก่อน ก็ได้ออแรงตัวไพร่เมือง นครราชสีมา...ลงไปใช้ราชการบ้าง ครั้นจึงโปรดเกล้าฯให้ขอแรงคนเมืองนคร ราชสีมาหาร้อยคน ให้พระยานครราชสีมากรมการ...ปลงใจในราชการเร่งเกณฑ์ ขอแรงตัวไพร่ให้ครบจำนวนแล้วแต่งกรมการคุมลงไปให้ถึงกรุงเทพฯ แต่ในเดือน สามข้างแรมปีมโรงโทศก อย่าให้ขาดจำนวนเกณฑ์ได้เป็นอันขาด¹

ในปีพ.ศ. 2414 มีการสร้างป้อมที่เมืองปราจีนบุรี ไพร่หัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำ มูลตอนบนก็ได้รับการเกณฑ์เช่นเคย โดยให้เกณฑ์ทั้งเลกคองเมืองและไพร่สมที่สังกัดตาม มูลนายต่างๆเพื่อลงไปสร้างกำแพงเมืองปราจีนบุรี 4 เดือน เดือนละ 500 คน ถ้าตัวเลข ผู้ใดไม่ลงไปทำการก็ให้ตีค่าแรงเดือนหนึ่งคนละ 1 ตำลึง(4บาท) "...ให้กรมการคุมเอา เงินลงไปส่งพระยาปราจีนบุรี จะได้อ้างเงินก่อกำแพงต่อไป"²

การเกณฑ์แรงงานที่นับว่าสร้างความลำบากให้กับชีวิตไพร่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน อย่างยิ่งก็คือ การเกณฑ์เพื่อทำทางตัดเส้าโทรเลข เพื่อเชื่อมกับเมืองกระบินบุรีในปีพ.ศ. 2427 และเพื่อที่จะต่อไปยังหัวเมืองลาวอื่นๆต่อไป ในการครั้งนี้เมืองนครราชสีมาจะต้อง เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงเนื่องจาก "เมืองนครราชสีมานั้นก็เมืองหน้าด่าน ราชการบ้านเมือง แลสินค้าขึ้นลงไปมาทางเมืองลาวฝ่ายตะวันออกชุกชุมมาก..."³ และ "เมืองนครราชสีมา ก็มีเมืองขึ้นถึง 11 เมือง ไพร่พลมากกว่าเมืองปราจีนบุรี" ดังนั้นในราชการครั้งนี้ทาง กรุงเทพฯจึงคาดหวังว่าจะได้กำลังจากหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนมาก สำหรับภารกิจ ของเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้นก็คือ ทำทางโทรเลข และตัดเส้าไว้ สำหรับจะได้ พาดสายโทรเลขจนตลอดถึงเมืองกระบินบุรี และเมื่อทำการนี้เสร็จแล้วก็เป็นที่ที่จะต้อง ปรึกษาเส้าและสายโทรเลขต่อไป การทำการครั้งนี้จะต้องใช้แรงงานจากไพร่ในบริเวณ ลุ่มน้ำมูลตอนบนทำการจนตลอดกว่าจะแล้วเสร็จ ซึ่งระยะทางที่พนักงานโทรเลขได้ตรวจ

¹ หจข., ร.5 เอกสารกรมมหาดไทย จ.ศ. 1242 เรื่อง เมืองนครราชสีมา เมืองหล่มสักก็ เกณฑ์เลขใช้ในการพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์.

² หจข., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1232 เรื่อง เมืองนครราชสีมา เกณฑ์เลขลงมาทำป้อมเมืองปราจีนบุรี.

³ หจข., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1246 เรื่อง เมืองนครราชสีมา ให้เกณฑ์ขุนหมื่นตัวเลขทำทางตัดเส้าโทรเลข.

มานั้นเป็นเส้นทาง 2,800 เส้น คีตระยะ 2 เส้นคอเสาโทรเลข 1 หลัก เป็นเสา 1,400 คน¹

ปรากฏว่าการทำทางสายโทรเลขตามสารตราข้างคั้นนั้นไม่เสร็จตามกำหนด เนื่องจากพวกไพร่ที่ถูกเกณฑ์ไปนั้นเจ็บป่วยล้มตายเป็นอันมาก คือทางกรุงเทพฯสั่งให้เกณฑ์ คนให้ได้ 500 คน แต่ปรากฏว่าได้ไพร่ในคอนแรกเพียง 172 คน และคอนหลังเมื่อเกณฑ์ ได้ก็ส่งไปทำงานเพิ่มเติมครั้งละ 20 - 30 - 40 - 50 คนบ้าง ที่สำคัญมากและน่าจะมีผลกระทบคือเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็คือ ไพร่ที่เกณฑ์ไปในครั้งนี้ได้รับความลำบากมาก

...และไพร่ที่ข้าพระพุทธเจ้าคุมมาครั้งก่อนและส่งมาครั้งหลังทำการอยู่ไค้สิบวันบ้าง สิบห้าวันบ้าง ผันคนดูตกลองครั้งหนึ่งสองครั้ง ไพร่ที่ทำการต้องผันทักบังเกิดความไข้ป่าทุกหมวดทุกกอง กองละ 7 - 20 คน ที่ตายและหนีเสียก็มีเป็นอันมาก และคนที่ยังเหลือทำการอยู่นั้น ผู้จัดการหาเสบียงหาใครจะทันรับพระราชทานไม ไพร่ ก็ต้องแย่งกันไปหาเสบียงทุกหมวดทุกกอง มาเจือจานรับพระราชทานทำการ ไพร่ที่มีตัวทำการอยู่ก็คอยอยากอิโร...หาใครจะประเปรี้ยวแข็งแรงไม...
...ครั้นถึงวันเดือนห้าข้างขึ้น ผันทักหนังกอง ขุนหมื่นไพร่ต้องผันทักป่วยเป็นไข้ป่าลง รอยหาสับคน อาการไข้เพื่อครั้งร้อนเป็นกำลัง ที่ยังป่วยเรื้อรายอยู่ในป่าคงก็มีมาก ไพร่ที่ทำการก็ป่วยลงทุกวันเนืองๆ กองละ 2 - 3 คน ไพร่ที่ถึงแก่กรรม 20 คน แต่ที่ป่วยแลหนักกลับไปประมาณ 70 - 80 คน จะไปถึงแก่กรรมกลางทางดูถึงบ้าน จะคอยคลายหายป่วยเป็นประการใดข้าพระพุทธเจ้ายังหาไค้บุญมิได้ ครั้นข้าพระพุทธเจ้า ลงมาถึงเมืองกระบินบุรี พระหลวงขุนหมื่นนายหมวดนายกอง มีหนังสือบอกมาถึง ข้าพระพุทธเจ้าอีกว่าไพร่ที่ทำการป่วยไขลงอีก 37 คน ถึงแก่กรรม 8 คน รวมไพร่ ที่ป่วยไขตายหนักครั้งก่อนและครั้งหลัง 295 คน...²

การกระทำที่ล่าช้าไม่ทันกำหนดเวลาของเจ้าเมืองนครราชสีมาครั้งนี้ปรากฏว่า ถูกติเตียนและคาดโทษจากทางกรุงเทพฯอย่างหนักถ้าหากว่าไม่สามารถจะทำการให้เสร็จ

¹ เรื่องเดียวกัน

² หจข., ร.5 ม.2.12ก./4 ใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1246 (ร.ศ.104)

หนังสือพระยาสุริยเชษฐวิเศษฤทธิ ปลัดเมืองนครราชสีมา บอกปรณนิบัติมายังพณฑหัวเจ้าท่าน
ลูกขุน ณ ศาลา.

ในฤดูแล้งต่อไป โดยการให้เกณฑ์คนและช้างมาให้หนักขึ้นกว่าเดิม¹

ต่อมาในปีพ.ศ. 2429 พระยานครราชสีมาคนเดิมนี้ (พระยากำแหงสงคราม) ก็ถูกปลด และให้พระพิเรนทรเทพข้าหลวงเป็นผู้รักษาราชการเมืองนครราชสีมา โดยมี เหตุผลว่าละเลยคำสั่งในราชการทัพอ

การเกณฑ์แรงงานตลอดจนทรัพย์สินของจากไพร่ในสมัยก่อนนั้นนับว่าเป็นภาระที่หนักมากของไพร่ เพราะการเกณฑ์ดังกล่าวนอกจากจะไม่ได้รับผลตอบแทนแล้ว ในระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองนั้น ส่วนเกินที่รัฐเก็บเกี่ยวเอาไปในรูปแบบของส่วย ภาษี และค่านานั้นก็นับว่าหนักมากจนบางครั้งถึงกับต้องหลบหนีหรือหาวิธีหลีกเลี่ยงอย่างอื่น เมื่อไพร่เหล่านี้ต้องมาถูกเกณฑ์แรงงานและทรัพย์สินของเพื่อใช้ในราชการต่างๆ ตลอดจนบางครั้งต้องประสบกับความเจ็บป่วยล้มตาย จึงหาความเดือดร้อนให้กับครอบครัวไพร่เป็นอันมาก การเกณฑ์ดังกล่าวนี้ส่งผลถึงเศรษฐกิจโดยรวมของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนด้วย ตัวอย่างที่เห็นได้จากหลักฐานก็คือ ภายหลังจากเหตุการณ์ร.ศ. 112 ซึ่งเป็นการเกณฑ์ที่ไม่หนักมากนัก และเป็นระยะเวลาสั้นๆ ก็ก่อให้เกิดผลกระทบทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนอย่างมากกล่าวคือตัวเลขสินค้าซึ่งเป็นผลผลิตในท้องถิ่นที่ส่งลงไปย้ กรุงเทพฯ ในปีพ.ศ. 2437 (ร.ศ. 113) ภายหลังจากเหตุการณ์ 1 ปีนั้น ลดลงอย่างมาก และถ้าหากปีใดที่ธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย เช่น ประสบภาวะฝนแล้ง (ซึ่งประสบเป็นประจำอยู่แล้ว) จะส่งผลต่อเศรษฐกิจของครอบครัวไพร่ และต่อเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนทั้งหมด

3. ความขาดแคลนอันเนื่องมาจากธรรมชาติ

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่ลักษณะโครงสร้างของดินเป็นดินทรายที่ไม่อุ้มน้ำ ทำให้บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนและที่ราบสูงส่วนอื่นๆ ประสบกับปัญหาการขาดแคลนน้ำสำหรับใช้ในการเพาะปลูกอยู่เสมอ ความจริงแล้วพื้นที่กในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนในแต่ละปีโดยเฉลี่ยนั้นมีปริมาณที่มากพอสมควรทีเดียว จากตัวอย่างปริมาณน้ำฝนในอดีต โดยนับปริมาณน้ำฝนที่ตกตลอดปีของมณฑลนครราชสีมา (บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน) และมณฑลอุดรได้ดังนี้

¹ หจช., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1247 เรื่องเมืองนครราชสีมา ให้เกณฑ์คนและช้างเพิ่มเติมให้พระศรีสิทธิสงคราม นายทองคำมหาดเล็ก หัวทางสายโทรเลข.

ตารางที่ 3 ปริมาณน้ำฝนตลอดปี พ.ศ. 2461-2465

พ.ศ.	มณฑลนครราชสีมา มิลลิเมตร	มณฑลร้อยเอ็ด มิลลิเมตร
2461	881.9	1,487.4
2462	828.6	1,252.4
2463	920.7	1,423.8
2464	937.1	1,192.1
2465	1,062.0	1,204.1
เฉลี่ย 5 ปี	926.1	1,311.9

ที่มา : Thailand, Ministry of Finance, Statistical Year Book of the Kingdom of Siam A.D.1923. vol.8 pp. 9-12.

หัวเมืองในภูมิภาคที่ราบสูงด้วยกันคือ มณฑลนครราชสีมา อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด และอุตร มีปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยตลอดปีจากปี พ.ศ. 2461-2465 คือช่วงระยะเวลา 5 ปี ดังนี้

มณฑลนครราชสีมา 926.1 ม.ม.

มณฑลอุบลราชธานี 1,363.3 ม.ม.

มณฑลร้อยเอ็ด 1,238.1 ม.ม.

มณฑลอุตร 1,311.9 ม.ม.¹

¹ Thailand, Ministry of Finance. Statistical Year Book of the Kingdom of Siam A.D.1923. vol.8, pp. 9-12.

จากตัวเลขปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยตลอดปีในบริเวณที่ราบสูงของสยามขณะนั้นมีปริมาณ
 ที่มากพอควรทีเดียว แต่เนื่องจากโครงสร้างของดินที่เป็นดินทรายไม่อุ้มน้ำ และเป็นบริเวณ
 ที่สูงจากระดับน้ำทะเลมาก ดังนั้นน้ำฝนที่ตกลงมาจึงซึมลงสู่ใต้ผิวดินเร็ว และส่วนที่เหลือ
 ก็จะไหลบ่าไปอย่างรวดเร็ว ถ้าฝนทิ้งช่วงห่างกันจะทำให้หน้าที่ใช้ในการเพาะปลูกเหือด
 แห้งไป ประกอบกับบางครั้งฤดูฝนมาช้าคือจะมาตกหนักเอาตอนปลายฤดูการทำนา การเพาะ
 ปลูกในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นจะอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก เพราะระบบชลประทานการท่อน้ำ
 หรือการเก็บกักน้ำไว้ใช้ทำการเพาะปลูกเกือบจะไม่มีเลย โดยเฉพะอย่างยิ่งในระหะที่การ
 เพาะปลูกเพื่อการค้ายังเข้าไปไม่ถึง ดังนั้นจึงมีหลักฐานปรากฏอยู่เสมอว่าราษฎรประสบ
 ความอดอยากอันเนื่องมาจากการเพาะปลูกกระทำได้น้อยเพราะขาดแคลนน้ำ

จากรายงานน้ำฝนคนข้าวของเมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้นในปี.ศ. 2426 ว่า
 "...ครั้น ๗ วัน เดือนสิบเอ็ด เดือนสิบสอง เข้าเนาเข้าหนังก่อรวงผลเม็ดแก่ประสมเก็บ
 เกียวไคผลเม็ดประมาณส่วนหนึ่ง เสียแล้งไม่ไคเก็บเกี่ยวประมาณ 3 ส่วน ราคาเข้าเมือง
 นครราชสีมาและเมืองขึ้น พระหลวงขุนหมื่นราษฎรซื้อชายแก่กันเสมอเกวียนละ 4 คำลึง"¹

ในปีต่อมาคือปี.ศ. 2427 ความอดอยากอันเนื่องมาจากความแห้งแล้งในบริเวณ
 ลุ่มน้ำมูลตอนบนหนักหน่วงยิ่งขึ้น

...พระหลวงขุนหมื่นเมืองนครราชสีมา แขวงจังหวัดเมืองนครราชสีมา ทำนาไค
 ผลส่วนหนึ่งไม่ไคผล 10 ส่วน ราคาเข้าราษฎรซื้อชายแก่กันเสมอเกวียนละ 10
 คำลึง ราษฎรพากันอพยพครอบครัวหนีทิ้งภูมิลำเนาไปเป็นหลายครัว ความแจ่ม
 อยู่ในบอกแตกจนแล้ว ครั้นวันเดือน 6 เดือน 7 เดือน 8...ฝนตกประปรายไม่
 หัวถึงกัน วันใดเวลาใดตั้งเมฆฝนจะตก บังเกิดมีลมพายุพัดกลบเกลื่อนเลื่อนลอยไป
 ราษฎรไพรบ้านพลเมืองพากันปิดน้ำท่อน้ำในลำห้วยคลองซันใส่ทองน่าน้ำเหนือไม่มีมา
 น้ำในลำห้วยคลองก็ถอยลดแห้งลงหาซันทองน่าน้ำ ราษฎรที่ทำนาลุ่มริมห้วยคลอง
 ก็พากันวิดน้ำขึ้นใส่ทองนา ตกทอดเขากลาไคประมาณส่วนหนึ่ง ไม่ตกทอดเขากลา
 ประมาณ 10 ส่วน พระหลวงขุนหมื่นราษฎรที่ทำนาคอนก้าไคตกทอดเขากลาไม่
 พระหลวงขุนหมื่นราษฎรบรรดาที่มีเขาคงยุงฉางเล็กน้อยก็ซื้อชายแก่กัน เป็นราคา

¹ หจช., ร.5 ม.2.12ก./1 ใบบอกนครราชสีมา (กันยายน ร.ศ. 95 -
 มีนาคม ร.ศ. 103) พระพิไชยสงครามพระพลกรมการเมืองนครราชสีมา กราบเรียน
 พลต้าวเจ้าทนายลูกขุน ๗ ศาลา จ.ศ. 1245.

เกี่ยวขันธ์ซึ่งบ้าง เกี่ยวขันธ์ซึ่งเคี้ยวบ้าง ราษฎรที่ซัดสนไม่มีเข้าจะรับพระราชทาน
เลี้ยงบุตรภรรยาที่พากันออกไปเที่ยวหาซื้อเขาคามทองแขวงเมืองลาวเมืองเขมรมา
เลี้ยงบุตรภรรยาก็มีบ้าง ที่อพยพครอบครัวหนีหังภูมิลำเนาไปแอบอาศัยท่ามาหากิน
อยู่ในเขตแขวงเมืองลาวเมืองเขมรก็มีบ้าง ลงมาอยู่ตามทองแขวงเมืองสระบุรี
กรุงเก่าก็มีบ้าง ที่ยังตระเตรียมจะอพยพครอบครัวออกไปอีกก็มีเป็นอันมาก ครั้น
ซาพระพุทธเจ้าจะห้ามปรามไว้ ราษฎรในพื้นที่บ้านเมืองและเมืองชั้นก็ไม่เข้าจะเชื่อ
ซาใจจวนให้ซึ่งกันและกัน ก็พากันอพยพครอบครัวไปอยู่เนืองๆ...¹

ทางแก้ปัญหานี้ของราษฎรเมื่อเกิดปัญหาความมอดอยากแห้งแล้งก็คือ การ
อพยพหนีความมอดอยากเพื่อหาที่ทำกินใหม่ นอกจากนี้ใบบอกดังกล่าวยังได้พูดถึงการซื้อชาว
ลาวในเวลาที่เกิดความมอดอยากนั้น ราคาข้าวเปลือกเกี่ยวขันธ์ 80-100 บาท ซึ่งนับว่า
เป็นราคาที่แพงมาก เป็นราคาข้าวที่จะซื้อหามาบริโภคเฉพาะผู้ที่มีฐานะดีเท่านั้น
ในระยะเวลาที่ปริมาณเงินหมุนเวียนมีน้อยนักเช่นนี้ เป็นการยากมากที่ราษฎรจะซื้อข้าว
บริโภค และข้าวที่มีเหลือสำหรับจำหน่ายโค่นนั้นก็คงจะมีเฉพาะเจ้าของนาที่ร่ำรวย
มีที่นามากและเป็นนาลุ่มที่อุดมสมบูรณ์เท่านั้น ในโอกาสที่ข้าวราคาแพงเช่นนี้ก็คงจะทำเงิน
ให้กับเจ้าของนาเหล่านั้นมากที่สุด

ภาวะความมอดอยากที่เกิดขึ้นจากความแห้งแล้งนี้มีอยู่เสมอในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอน
บน ในรายงานปีต่อมาอีก คือปีพ.ศ. 2428 ภาวะเกี่ยวกับน้ำฝนต้นข้าวก็ยังไม้ดีขึ้น

...เมื่อ ๗ วันเดือนหก เดือนเจ็ด เดือนแปด...ฝนตกประปรายเป็นช่องเป็น
แห่งไม่ทั่วถึงกัน วันใดเวลาใดซึ่งเมฆฝนจะตกบังเกิดมีลมพายพัดกลบเกลื่อนเลื่อน
ลอยไป พระหลวงขุนหมื่นราษฎรโพรบ้านพลเมืองพากันปิดน้ำหุดน้ำในลำห้วยคลอง
ขึ้นใส่ทองนาคหุดออกเขากลา ให้นาลุ่มโคประมาณส่วนหนึ่ง ไม้โคคหุดออกเขากลา
ประมาณ 10 ส่วน พระหลวงขุนหมื่นราษฎรที่ห่านาคอนก็หาโคคหุดออกเขากลาไม่
ครบถึง ๗ วันเดือน 8 เดือน 9 เดือน 10...พระหลวงขุนหมื่นราษฎรเมืองนคร
ราชสีมาและเมืองชั้นพากันบักคำห่านา ให้นาลุ่มโคประมาณ 5 ส่วน นาคอนโค
บักคำประมาณ 3 ส่วน ไม้โคบักคำนาลุ่ม ๑ ส่วน นาคอน 7 ส่วน ฝนตกชุกชุม
เขากลาในภูมิต่างที่บักคำห่านาให้นาลุ่มประมาณ 4 ส่วน จะโคผลประมาณ
1 ส่วน นาคอนน้ำท่วมเสียประมาณ 1 ส่วน จะโคผลประมาณ 2 ส่วน เขากลา

¹พจ., ร.5 ม.2.12ก./4 ใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1247 พระยา
สุริยเศวิเศษฤทธิ ปลัดเมืองนครราชสีมา กราบเรียนมายังออกพันนายเวรขอให้นำขึ้น
กราบเรียน พณหัวเจ้านานลูกขุน ๗ ศาลา.

ในนาหางามเป็นปกติทั่วถึงกันไม่ ราคาเข้าเปลือกพระหลวงขุนหมื่นราษฎรเมืองนคร
ราชสีมาและเมืองขึ้นทุกวันนี้ซื้อชายแก่กันเสมอเกวียนละ 15 คำลึง...¹

สภาพฝนฟ้าของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนในสมัยก่อนก็เป็นปัญหาต่อการเพาะปลูก
คล้ายคลึงกับสภาพในปัจจุบัน นั่นคือปัญหาเรื่องน้ำ เพราะชาวนาอาศัยน้ำฝนเป็นหลักในการ
เพาะปลูก และปัญหาน้ำฝนที่มาตกตอนท้ายๆของฤดูการทำนาคือประมาณเดือน 9 เดือน 10
ซึ่งทำให้ชาวนาบักคำไม่ทัน ใ้เนื้อที่บักคำไม่มากนักและฝนที่ตกในช่วงนี้จะตกหนักมาก
ทำให้น้ำท่วมค้างยาวนานข้างต้น โดยสรุปก็คือ ในช่วงเดือน 6 เดือน 7 เดือน 8 ฝนจะไม่
ตกมากนัก อากาศแห้งแล้ง ขาดแคลนน้ำทำนา พอเริ่มเดือน 8 ฝนจะตกลงมามาก และ
ติดต่อกันไปถึงเดือน 9 เดือน 10 ซึ่งเป็นระยะที่จวนจะหมดฤดูการบักคำแล้ว ทำให้ตกกล้า
ทำนาไม่ทัน และเมื่อข้างกล้าที่เพิ่งบักคำลงไปยังไม่งอกงามก็ฝนก็ตกมากเกินไปจนน้ำท่วม
เสียหาย

ในปี พ.ศ. 2432-2433 ได้เกิดความแห้งแล้งทั่วไปในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน
และหัวเมืองลาวส่วนอื่นๆ ราคาข้าวเปลือกในมณฑลนครราชสีมาซื้อชายกันสัด 25 ทะนาน
100 สัดเป็นเงิน 22-26 บาท แต่สำหรับการซื้อมาใช้จ่ายในราชการนั้น 100 สัดเป็นเงิน
14 บาท "เพราะเอาเงินพระราชทรัพย์ของหลวงออกซื้อ"²

ความเดือดร้อนในครั้งนี้นอกจากจะมาจากความมอดคอกออันเนื่องมาจากความแห้ง
แล้งแล้ว ยังต้องเดือดร้อนเนื่องจากการบังคับซื้อข้าวในราคาที่ถูกกว่าราคาปกติที่ราษฎร
ซื้อขายกัน และลักษณะเช่นนี้ย่อมเปิดโอกาสให้มีการฉ้อราษฎ์บังหลวง นั่นคือเจ้าเมือง
กรมการมีโอกาสจะซื้อข้าวเพื่อขึ้นฉางหลวงไปพร้อมๆกับซื้อเพื่อนำไปขายต่อหรือเพื่อบริโภค

ความมอดคอกอในปี พ.ศ. 2432-2433 นี้ มิได้เดือดร้อนเฉพาะราษฎรธรรมดา
เท่านั้น นักโทษที่ถูกคุมขังไว้ซึ่งประสบความมอดคอกอมากถึงขนาดอดข้าวตายไปก็มีมาก

¹หจช., ร.5 ม.2.12ก./14 บอกเมืองนครราชสีมา (มีนาคม ร.ศ. 103-
ธันวาคม ร.ศ. 105) บอคน้ำฝนต้นข้าว จ.ศ. 1247 พระยากำแหงสงคราม ผู้สำเร็จ
ราชการเมืองนครราชสีมา กราบเรียนพทหัวเจ้าหลานลูกขุน ๗ ศาลา.

²หจช., ร.5 ม.2.12ก./1 ใบบอกนครราชสีมา พระยาราชเสนาปลัดทูลฉลอง
มหาศโยทัยเหนือ กราบเรียนพทหลานลูกขุน ๗ ศาลา, วันอาทิตย์ ที่ 11 มกราคม ร.ศ. 109.

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าเข้าไปตรวจดูในตารางเมืองนครราชสีมาเห็นคนโทษุบหมอกออยาก ลมตายอยู่เนืองๆ ข้าพระพุทธเจ้าถามพระพิเรนทรเทพฯ ขาหลวงและกรมการเมือง นครราชสีมาว่าไม่ไคจายเขาไหคนโทษุบรับพระราชทานฯ พระพิเรนทรเทพฯ ขาหลวง และกรมการเมืองความคอกข้าพระพุทธเจ้าว่า เมืองนครราชสีมาเป็นธรรมเนียมมา แดเคิม คนโทษุบที่มีญาติๆ กิ่งไหรับพระราชทาน ที่ไม่มีญาติคองเทียวอกราชกรรับ พระราชทานเลียงชีวิตหาไคจายเขาหลวงคองเมืองไหรับพระราชทานเหมือกับเมือง อื่นๆไม...แลในปริศนโกสินทร์ศก 108, 109 (พ.ศ. 2432-2433)นี้แผ่นดิน ราชกร ทานาหาไคเคิมภาคภูมิไม เขาแพง คนโทษุบเทียวอรับพระราชทานก็ชคคสนหาพอ รับพระราชทานไม...¹

สำหรับความคอกออยากอันเนื่องมาจากความแห้งแล้งนี้ผู้คนในบริเวณลุ่มน้ำมูลคอบน และหัวเมืองลาวส่วนอื่นๆคองประสບอยู่เสมอ โคโดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวเมืองลาวอื่นๆ สำหรับ บริเวณลุ่มน้ำมูลคอบนนั้นถึงแม้ว่าจะประสບกับความแห้งแล้งอยู่บ่ๆ แต่เมื่อเทียวกับหัว เมืองลาวอื่นๆในบริเวณที่ราบสูงของสยามคยกันแล้ว ก็บ่ว่ายังไม่หนักหน่วงเท่ากัหัวเมือง ลาวเหล่านั้น ทั้งนี้สาเหตุส่วนหนึ่งเนื่องมาจากโครงสร้างของคินที่เป็นคินทรายมาก คินไม่ จุ่มน้ำ ส่วนบริเวณลุ่มน้ำมูลคอบนนั้นถึงแม้ว่าจะไครับปริมาณน้ำฝนคองคอบนอวกหัวเมือง ลาวส่วนอื่นๆ แต่ความคอกออยากแห้งแล้งก็มีไครุนแรงเหมือกับหัวเมืองลาวเหล่านั้น ในปี พ.ศ. 2432-2433 ที่เกิดความแห้งแล้งขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำมูลคอบนคองลาวข้างคินนั้น ใน บริเวณหัวเมืองลาวอื่นๆ ก็ไครับความคอกออยากเนื่องมาจากความแห้งแล้งในคราวเคียวกันคย และคองจะคอกออยากยิ่งกว่บริเวณลุ่มน้ำมูลคอบนเป็นแน่ เพราะมีราชกรอพยพรอบครวั หิงภูมิลาเนา เคิมของคินในหัวเมืองลาวอพยพเข้ามาทามาหากินในบริเวณลุ่มน้ำมูลคอบนในปี พ.ศ. 2435

พระคินเคษเมืองรัตนบุรีซึ่งไปคองบ้านเรือนทามาหากินอยู่ ณ บ้านบึงเปาะ แขวง เมืองสีสะเกษ อพยพรอบครวัพาบุตรภรรยาเข้ามาอยู่ทีเมืองรัตนบุรี(ชั้นบุรีรัมย์) พระศรีนครไชยจิงไคกรมการเมืองถามว่าเหตุไคจิงคเียวพรอบครวัมา คินเคษบอกว่ เมืองอุบล สีสะเกษ คอกออยากราชกรหิงบ่วงอพยพรอบครวัไปอยู่เมืองอื่นๆเป็นอันมาก²

¹ เรื่องเคียวกัน.

² หจข., ร.5 ม.46/4 เรื่องราชการเมืองนครราชสีมา, คเียวการพระศรี นครไชย หลวงปลค หลวงชกรบัตร์ จเียวเลข, ลงวันที่ 21 เมษายน ร.ศ. 111.

กรณีของพัน เชนี่ เป็นตัวอย่างหนึ่งของหลายครอบครัวที่อพยพเข้ามาอยู่ในหัวเมืองต่าง ๆ บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน การอพยพในลักษณะดังกล่าวนี้เป็นสาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการเพิ่มของจำนวนประชากรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน

กล่าวโดยสรุป ความเดือดร้อนของราษฎรประการต่างๆ คงได้กล่าวมาแล้วนั้น เป็นอุปสรรคต่อการผลิตในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน สำหรับภาระในการเสียเงินหรือแรงงานเกณฑ์ให้กับรัฐนั้นนับว่าเป็นภาวะจำยอมที่ราษฎรซึ่งไม่เฉพาะแต่บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเท่านั้น แต่รวมถึงราษฎรส่วนอื่นๆ ของสยามก็ต้องรับภาระดังกล่าว เช่นเดียวกัน เพียงแต่ว่าสำหรับบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับหัวเมืองอื่นๆ ในบริเวณที่ราบสูงของสยามขณะนั้นแล้วนับว่าราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนจะได้รับภาระในการเสียเงินและแรงงานให้กับรัฐมากกว่า¹ ทั้งนี้เนื่องจากหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนอยู่ใกล้กรุงเทพฯ ประกอบกับเป็นหัวเมืองที่มีความสำคัญต่อการเข้าจัดการปกครองในบริเวณหัวเมืองลาวต่างๆ ในบริเวณที่ราบสูง ดังนั้นทางกรุงเทพฯ จึงเข้าควบคุมหัวเมืองบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนเข้มงวดมากกว่าหัวเมืองบริเวณอื่นๆ ในภูมิภาคเดียวกัน และนั่นหมายถึงส่วนเกินของผลผลิตที่รัฐบาลสยามเก็บเกี่ยวไปจากบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก็จะเป็นจำนวนมากและเต็มเม็ดเต็มหน่วยกว่าบริเวณหัวเมืองอื่นๆ บนที่ราบสูงของสยามด้วย จากตัวเลขจำนวนเงินส่วย เงินค่านา หรือภาษีอากรที่เก็บได้จากบริเวณนั้นล้วนแต่เป็นจำนวนมากกว่าทั้งสิ้น²

อย่างไรก็ตามผู้เขียนเองก็ยังไม่สามารถที่จะชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าภาระดังกล่าวของราษฎรนั้นส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนขณะนั้นอย่างไร แต่เท่าที่พอจะมองเห็นได้ในขณะนี้คือ เศรษฐกิจแบบเงินตราได้เข้าไปพ้องพานกับชีวิตของผู้คนในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนบ้างแล้วภายหลังสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ. 2398 ในขณะที่โครงสร้างทางสังคมในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนยังมีได้เปลี่ยนแปลงมากนัก

¹ไปรคดูจำนวนเงินผลประโยชน์ที่เก็บได้ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน และดูหัวข้อการเกณฑ์แรงงานประกอบ.

² หจช., ร.5 เอกสารเขียนเล่มกรมมหาดไทย จ.ศ. 1241 เรื่อง เมืองนครราชสีมา ตั้งหลวงภักดีอุโบสถเป็นที่หลวงพิทักษ์พลนายกองสวนน้ำม้นรัก.

จนกระทั่งกรุงเทพฯได้เข้าไปจัดการปกครองหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนแล้ว โครงสร้างทางสังคมในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนจึงค่อยๆเปลี่ยนแปลงไป พร้อมๆกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เป็นเศรษฐกิจเพื่อการพาณิชย์มีความเข้มข้นมากยิ่งขึ้น

สภาพโดยทั่วไปของเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้านั้น สภาพการผลิตและการแลกเปลี่ยนโดยส่วนรวมแล้วก็คล้ายคลึงกับหัวเมืองอื่นๆที่อยู่ในบริเวณที่ราบสูงด้วยกัน แต่เนื่องจากสภาพที่ตั้งของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนั้นอยู่ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯมากกว่าหัวเมืองลาวอื่นๆ และจากสภาพที่ตั้งที่เป็นชุมทางการค้าและการคมนาคมติดต่อระหว่างหัวเมืองต่างๆในบริเวณที่ราบสูงกับกรุงเทพฯจึงทำให้ปริมาณการค้าชายแดนเปลี่ยนทั้งการแลกเปลี่ยนภายในภูมิภาคและการแลกเปลี่ยนกับกรุงเทพฯมีปริมาณมากกว่าหัวเมืองลาวอื่นๆที่อยู่ไกลออกไป ความใกล้ชิดกับกรุงเทพฯของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนนี้มีไคมีแต่เพียงค่านเศรษฐกิจค่านเดียว แต่รวมไปถึงความใกล้ชิดทางการเมืองและสังคมด้วยการที่ทางกรุงเทพฯสามารถเข้าควบคุมหัวเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนได้อย่างมั่นคงนี้ส่งผลให้โครงสร้างทางสังคมของหัวเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนมีแบบแผนคล้ายคลึงกับหัวเมืองอื่นในอื่นๆด้วย ทำให้ภาระต่างๆของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนที่จะต้องแบกรับอันเนื่องมาจากความเป็นจุดส่งผ่านอำนาจทางการเมืองของกรุงเทพฯนั้นแตกต่างไปจากราษฎรในหัวเมืองลาวอื่นๆที่อยู่ไกลออกไป จากสภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปของบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนดังกล่าวแล้วในบทที่ 2 นี้จะเป็นพื้นฐานต่อลักษณะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นต่อไปข้างหน้า ไม่ว่าจะเป็นผลจากสนธิสัญญาเบาริง การเข้าจัดการปกครองโดยกรุงเทพฯ ตลอดจนการมีทางรถไฟ

ศูนย์วิจัยและพัฒนา
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย